

**Srgjan Vidoeski**

MA iz globalnog energetskeg prijelaza i upravljanja (CIFE, Francuska)

MA iz demokratije i ljudskih prava (Evropski regionalni Master studij, BiH)

Kandidat za MS iz upravljanja projektima vjetroenergije (Univerzitet u Uppsali, Švedska)

**Energetsko siromaštvo,  
ugroženost i ljudska prava u BiH:  
Analiza iz historijske i savremene perspektive**

Podržano od naručioca Fondacija Heinrich Böll, Sarajevo

**"Bojim se, ne  
znam šta ću ako  
zima bude oštra."**

– lični intervju, juli 2020.



Stajališta izražena u ovom dokumentu isključiva su odgovornost autora i ne odražavaju nužno stajalište Fondacije Heinrich Boell, Ureda u Sarajevu



Ovaj materijal je licenciran Creative Commons licencom CC-BY-SA: navođenje autorstva, dijeljenje pod istim uslovima. Objašnjenje licence može se naći na: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/de/>

# Sadržaj

Sažetak . . . . .	3
<b>Uvod: kontekst istraživanja . . . . .</b>	<b>.5</b>
<b>1. Razumijevanje energetske siromaštva . . . . .</b>	<b>.8</b>
1.2. Energetska pravda i energetska siromaštvo: perspektiva ljudskih prava . . . . .	.10
<b>2. Studija slučaja Bosne i Hercegovine: pregled energetske politike i strategije . . . . .</b>	<b>15</b>
2.1. Energetski sektor u BiH za vrijeme SFR Jugoslavije . . . . .	.16
2.2. Poslijeratni i savremeni razvoj energetske politike . . . . .	.18
<b>3. Energetska siromaštva u Bosni i Hercegovini . . . . .</b>	<b>22</b>
3.1. Glasovi ranjivih potrošača energije . . . . .	.24
<b>Zaključak . . . . .</b>	<b>27</b>
Bibliografija . . . . .	.29



# Sažetak

Ovaj rad se bavi konceptom energetske siromaštva, u odnosu na ugroženost i ljudska prava. Energetsko siromaštvo, kao relativno savremeni koncept, usko je povezano s energetske pravdom i energetske demokratijom. U ovom istraživanju, koncept energetske siromaštva elaborira se kroz teorijski okvir energetske pravde, kao užeg razumijevanja socijalne pravde i pravedne raspodjele resursa, iz perspektive ljudskih prava i socijalne pravde po tom pitanju, uz energetske osjetljive potrošače i njihova prava. Studija slučaja ovog rada je Bosna i Hercegovina, a kroz predloženi okvir analizira se politika zemlje koja se tiče energetske pitanja od prošlosti do danas, u svjetlu procesa pridruživanja zemlje Evropskoj uniji, koja se još uvijek bori s internim problemima. Rad je podijeljen u tri glavna poglavlja, pored uvodnog i završnog poglavlja, a ovaj pisani rad predstavlja višemjesečno istraživačko razdoblje zasnovano na pregledu literature, analizi politika i strategija i dostupnih podataka te prikupljanju podataka putem ličnih intervjua.

**Ključne riječi:** *energetsko siromaštvo, ugroženost, ljudska prava, politike i strategije, Bosna i Hercegovina*



# Uvod: kontekst istraživanja

"Bojim se, ne znam šta ću ako zima bude oštra."<sup>1</sup> Ovakve fraze često se mogu čuti u svakodnevnim razgovorima starijih osoba na Zapadnom Balkanu. Stariji penzioneri, posebno oni koji su udovci ili udovice ili žive sami, često žive u starijim stanovima, te dobijaju penzije koje u mnogim slučajevima nisu dovoljne za pokrivanje osnovnih mjesečnih potreba, uključujući račune i grijanje tokom zimskih mjeseci. Strah od zime zbog neizvjesnosti u vezi s obezbjeđivanjem grijanja je realnost za brojne ljude. To je koncept koji "opisuje probleme domaćeg energijskog manjka u mnogim evropskim zemljama"<sup>2</sup>, kako Bouzarovski i Petrova ističu u svom članku iz 2015. godine, "Globalna perspektiva domaćeg energijskog manjka"<sup>3</sup>, često nazivanog i člankom koji je postavio temelje za dalja istraživanja energetske siromaštva.

Stariji penzioneri ističu se kao jedna od nekoliko kategorija socijalno ugroženih grupa koje žive u energetske siromaštva. Konkretno, penzioneri i žene koji žive u ruralnim područjima ranjiviji su u poređenju s drugima, kao što je Hesselms sazeo u svom radu "Energetsko siromaštvo i pristup domaćinstava energetske uslugama u međunarodnom, regionalnom i nacionalnom pravu"<sup>4</sup>. U svom izvještaju iz 2009. godine, "Borba protiv siromaštva gorivom u Evropi. Vodič za preporuke za kreatore politike"<sup>5</sup>, Evropska komisija je napomenula da je energetsko siromaštvo "široko rasprostranjen problem širom Evrope", s oko 50 do 125 miliona ljudi u Evropi koji sebi ne mogu priuštiti odgovarajuću toplinsku udobnost u zatvorenom prostoru, što rezultira problemima zdravstvene i socijalne izolacije. Na Zapadnom Balkanu to pitanje nije precizno izmjereno; međutim, posljednjih godina sve se više proučava, jedan primjer je rad mreže istraživača projekta ENGAGER<sup>6</sup>, s važnim doprinosom podizanju svijesti i akademske zajednice i organizacija civilnog društva<sup>7</sup>.

1 Fatima, anonimna. Lični intervju, 9. juli 2020. godine.

2 Bouzarovski, Stefan i Sashka Petrova. "A global perspective on domestic energy deprivation: Overcoming the energy poverty-fuel poverty binary" [Globalna perspektiva domaćeg energijskog manjka: prevladavanje binarnog energetske siromaštva i siromaštva gorivom]. *Energy Research & Social Science* 10 (2015): 31. <http://dx.doi.org/10.1016/j.erss.2015.06.007> (zadnji pristup 29. juna 2020.).

3 Ibid., 31-40.

4 Hesselman, Marlies. "Energy Poverty and Household Access to Energy Services in International, Regional and National Law" [Energetsko siromaštvo i pristup domaćinstava energetske uslugama u međunarodnom, regionalnom i nacionalnom pravu]. U: *Encyclopaedia of Energy Law and the Environment [Enciklopedija energetske prava i životne okoline]*, autori Martha Roggenkamp et al. Cheltenham: Edward Elgar 2020. (u pripremi).

5 Izvještaj o politici Evropske komisije. *Tackling Fuel Poverty in Europe, Recommendations Guide for Policy Makers [Borba protiv siromaštva gorivom u Evropi. Vodič za preporuke za kreatore politike]*. Brisel: EPPE, 2009. dostupno na: [https://www.finlombarda.it/c/document\\_library/get\\_file?p\\_l\\_id=1313844&folderId=1327936&name=DLFE-6278.pdf%20](https://www.finlombarda.it/c/document_library/get_file?p_l_id=1313844&folderId=1327936&name=DLFE-6278.pdf%20)

6 Guyet, Rachel. Lični intervju, 24. septembar 2020. godine.

7 U Bosni i Hercegovini, Fondacija Heinrich Böll jedan je od važnih partnera u energetske projektima koje provodi civilno društvo u BiH i regiji Zapadnog Balkana (<https://ba.boell.org/en>).

U proteklom desetljeću došlo je do pojave istraživačkih radova, inicijativa i izvještaja o politikama i strategijama koje se bave energetske siromaštvom. Evropska komisija je 2014. pokrenula inicijativu "Zapadnobalkanska šestorka"<sup>8</sup>, s konferencijom u Berlinu<sup>9</sup> koja je okupila čelnike Albanije, Bosne i Hercegovine, Kosova, Sjeverne Makedonije, Crne Gore i Srbije. Cilj inicijative je raditi na jačanju regionalne saradnje u regiji Zapadnog Balkana, a održivost jedan je od glavnih aspekata<sup>10</sup>. Imajući na umu ovu perspektivu, očekuje se da će rješavanje problema energetske siromaštva u zemljama Zapadnog Balkana postati sve važnije. No, unatoč dosadašnjim istraživačkim radovima, u regiji Zapadnog Balkana ovo se još uvijek smatra nedovoljno istraženom temom u većim razmjerima.<sup>11</sup> Osim toga, procjenjuje se da je broj ljudi koji žive u energetske siromaštvu vrlo visok, dok cijene energije rastu<sup>12</sup>.

Širom Evrope, svijest o energetske siromaštvu brzo raste i to pitanje sve više se integrira u aktivnosti Evropske unije, o čemu svjedoči vodeći zakonodavni prijedlog Evropske komisije "Čista energija za sve Evropljane" objavljen 30. novembra 2016<sup>13</sup>. Neke od vodećih institucija koje se bave energetske siromaštvom su Opservatorij EU-a za energetske siromaštvu i Evropska energetska zajednica. Opservatorij EU-a za energetske siromaštvu poziva sve relevantne interesne grupe koje rade na energetske siromaštvu da izgrade i prošire mrežu stručnjaka posvećenu rješavanju ovog problema na cijelom kontinentu<sup>14</sup>. Prema njihovoj službenoj web stranici<sup>15</sup>, Opservatorij je razvilo 13 različitih institucija, uključujući organizacije, univerzitete i preduzeća. Savjetodavni odbor sastoji se od preko 70 vodećih interesnih grupa iz cijele Evrope i službeno je osnovan 2018. godine. Njegovo stvaranje nastojanje je Evropske komisije da se na sistematičniji način pozabavi energetske siromaštvom, da osigura resurse za javni angažman, da širi informacije i olakša razmjenu znanja.<sup>16</sup>

Razlog iza ovog istraživačkog rada je pobliže razumijevanje stanja energetske siromaštva i prikaz nekih od glavnih faktora koji utječu na energetske ugrožene potrošače<sup>17</sup> i njihova ljudska prava. Bosna i Hercegovina kao studija slučaja daje opipljiv kontekst za sagledavanje problematike. Smatra se da zemlja ima veliki broj pojedinaca i domaćinstava koji se bore s plaćanjem mjesečnih računa, koji žive u neadekvatnom smještaju ili bez toplote tokom zimskih mjeseci. U BiH, kao i širom Evrope, neke od grupa ugroženih osoba koje žive u energetske siromaštvu su stariji penzioneri, samohrani roditelji, te domaćinstva iz ruralnih područja<sup>18</sup>. Žene udovice i raseljene porodice zbog rata u BiH od 1992. do 1995.<sup>20</sup> doživljavaju se kao kategorije ranjivih osoba koje su specifične za BiH. Međutim, zemlja tek treba priznati energetske siromaštvu kao postojeće stanje u svom zakonskom okviru i nema službene nacionalne definicije.

8 Forum civilnog društva zemalja Zapadnog Balkana. *The Berlin Process Information and Resource Center [Informativni i resursni centar o Berlinskom procesu]*. Dostupno na: <https://berlinprocess.info/> (zadnji pristup 15. maja 2020. godine).

9 Inicijativa se također često naziva "Berlinskim procesom", prema mjestu održavanja prve konferencije.

10 Opservatorij EU-a za energetske siromaštvu. *Indicators & Data [Indikatori & podaci]*. Dostupno na: <https://www.energypoverty.eu/indicators-data> (zadnji pristup 2. jula 2020. godine).

11 Hivziefić, Jasna. Lični intervju, 29. septembar 2020. godine.

12 Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.

13 Evropska unija. *Paket Čista energija za sve Evropljane*. Dostupno na: [https://ec.europa.eu/energy/topics/energy-strategy/clean-energy-all-europeans\\_en](https://ec.europa.eu/energy/topics/energy-strategy/clean-energy-all-europeans_en) (zadnji pristup 19. juna 2020.).

14 Opservatorij EU-a za energetske siromaštvu. *The Consortium [Konzorcij]*. Dostupno na: <https://www.energypoverty.eu/about/consortium> (zadnji pristup 2. jula 2020.).

15 Ibid.

16 Evropska unija. *Pokretanje Opservatorija EU-a za energetske siromaštvu (EPOV)*. Dostupno na: [https://europa.eu/newsroom/events/launch-eu-energy-poverty-observatory-epov\\_en](https://europa.eu/newsroom/events/launch-eu-energy-poverty-observatory-epov_en) (zadnji pristup 19. juna 2020.).

17 Prema Opservatoriju EU-a za energetske siromaštvu, ranjivi potrošači energije mogu se otkriti iz brojnih pokazatelja, koji se mogu podijeliti u dvije grupe: primarni i sekundarni pokazatelji.

18 Opservatorij EU-a za energetske siromaštvu. *Indikatori & podaci*. Dostupno na: <https://www.energypoverty.eu/indicators-data> (zadnji pristup 2. jula 2020. godine).

19 Agić, Sejfidin i dr. *Energetske siromaštvu u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Centar za ekologiju i energiju & Fondacija Heinrich Böll, 2017.

20 Tešanović, Majda. Lični intervju, 5. oktobar 2020. godine.



Ovaj rad ima 3 glavna poglavlja. Nakon uvodnog poglavlja, nastavlja se 1. poglavlje pod nazivom "Razumijevanje energetske siromaštva" u kojem je predstavljen teorijski okvir i koncept energetske siromaštva. Sljedeće poglavlje predstavlja analizu energetske politike i strategija Bosne i Hercegovine, počevši od osvrta na neka od naslijeđa iz Jugoslavije i idući prema danas, uključujući i utjecaj EU na energetske politiku. Naziv mu je "Studija slučaja Bosne i Hercegovine: pregled njenih energetske politike" i povezan je s 3. poglavljem "Energetsko siromaštvo u Bosni i Hercegovini" gdje se razmatraju podaci o ovoj temi, uključujući važne izjave stručnjaka i ugroženih osoba kao istaknuti sadržaj. Osim toga, bavi se načinom na koji su liberalizacija energetske tržišta, pristup jeftinijoj energiji, te učinkovitost proizvodnje i sigurnost opskrbe energijom utjecali na ranjive grupe u društvu, s naglaskom na penzionere, siromašne i ljude koji žive u ruralnim područjima.<sup>21</sup> Rad završava završnom raspravom i nekim preporukama izvedenim iz istraživačkog rada. ■■■

---

21 Centar za ekologiju i energiju. *Energija*. Dostupno na: <http://ekologija.ba/publikacije/energija/> (zadnji pristup 26. juna 2020.).

# 1. Razumijevanje energetske siromaštva

Jednostavnim razmatranjem pojma "energetsko siromaštvo" moglo bi se pretpostaviti da se odnosi na stanje u kojem dolazi do manjka u odnosu na pristup bilo kojoj vrsti energetske resursa<sup>22</sup>, ili njihov nedostatak. Drugim riječima, energetsko siromaštvo je stanje kada je osoba ili domaćinstvo lišeno pristupa energiji i nesposobno zadovoljiti svoje osnovne energetske potrebe. To bi se moglo dodatno proširiti raspravom o tome da li bi osnovne energetske potrebe uključivale grijanje, struju, gorivo i ostalo. Iz ove logične korelacije već se nameće shvatanje toga šta znači energetsko siromaštvo: stanje koje uklanja neke temeljne osnovne potrebe iz života osoba, s potencijalom da ljude gurne u opće siromaštvo. Ova široka shvatanja o energetskom siromaštvu i o tome ko je energetski siromašan uključena su u rad Stefana Bouzarovskog<sup>23</sup>, jednog od vodećih stručnjaka za energetsko siromaštvo. Također je trenutni voditelj Opservatorija EU-a za energetsko siromaštvo<sup>24</sup>. U nizu njegovih publikacija, kao što je njegova knjiga *Energetsko siromaštvo (ra)sastavlja evropske infrastrukturne podjele*<sup>25</sup>, nalaze se lako razumljivi opisi osoba koje su energetski siromašne.

Drugi pogled na donošenje odluke o tome koga se može smatrati energetski siromašnim proizilazi iz nemogućnosti pristupa odgovarajućoj razini ili izvorima energije kako bi se zadovoljile nečije potrebe. Kao što dr. Rachel Guyet ističe: "Njeno veličanstvo engleska kraljica smatra se energetski siromašnom"<sup>26</sup>. Zagonetka s ovim primjerom je da je kraljica daleko od toga da živi u stvarnom siromaštvu ili da je ranjiva osoba, u tradicionalnom smislu. Međutim, zbog ogromne količine posjeda i palača navedenih na njenom imenu, teško je da svaki stan koji posjeduje bude pravilno izoliran i grijan tokom zimskih mjeseci<sup>27</sup>. Dakle, u odnosu na ono što posjeduje ona ima samo mali postotak stambenog prostora. Naravno, ovaj primjer energetske siromaštva trebalo bi lako odbaciti kao previše apsurdan. Kritičari kažu da bi to potencijalno moglo uzrokovati probleme u procesu priznavanja koncepta i stvarne borbe. Ipak, ilustrira šta znači energetsko siromaštvo.

Ključno je razumjeti da opće siromaštvo i energetsko siromaštvo nisu isto. Iako se koncepti često preklapaju i mogu se naći u istim kategorijama ljudi, važno je razumjeti

22 Bouzarovski, Stefan i Sashka Petrova. "Globalna perspektiva domaćeg energetskeg manjka: Prevladavanje binarnog energetskeg siromaštva i siromaštva gorivom". *Energy Research & Social Science* 10 (2015): 31–40. <http://dx.doi.org/10.1016/j.erss.2015.06.007> (zadnji pristup 29. juna 2020.).

23 Ibid.

24 U decembru 2020.

25 Bouzarovski, Stefan. *Energy Poverty (Dis)Assembling Europe's Infrastructural Divide*. [Energetsko siromaštvo (ra)sastavlja evropske infrastrukturne podjele]. London: Palgrave Pivot, 2018.

26 Guyet, Rachel. Lični intervju, 24. septembar 2020. godine.

27 Gabbatt, Adam. "Kraljica je tražila pomoć za siromašne za grijanje palača." *The Guardian* (2010). London: Guardian News & Media Limited, 2010. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/uk/2010/sep/24/queen-poverty-grant-buckingham-palace> (zadnji pristup 24. septembra 2020.).

da energetska siromašna nisu nužno siromašna prihoda, kao što je Guyet istaknuo<sup>28</sup>. Stoga nam primjer s kraljicom Engleske služi da shvatimo da je energetska siromaštvo problem koji zadire u više područja. Za razliku od općeg siromaštva koje ima više statičnu prirodu, energetska siromaštvo se može okarakterizirati kao dinamičko stanje i može se posmatrati kao proces, a ne kao statičko stanje. Ugrubo, dok analiziramo ko je energetska siromašna, kroz rad Bouzarovskog i drugih, prepoznamo 3 glavna uzroka i faktora koji doprinose energetske siromaštva<sup>29</sup>:

- 1) **Prihod:** osobe s niskim dohotkom često mogu biti i energetska siromašna, ali neki od općenito siromašnih ljudi još uvijek mogu živjeti u izoliranom domu s odgovarajućim grijanjem, stoga se smatraju siromašnim, ali ne energetska siromašnim.
- 2) **Smještaj:** domaćinstvo ili pojedinac može imati dovoljan prihod iznad praga da bi se smatrao siromašnim, ali još uvijek ne može priuštiti izolaciju i redovno plaćanje računa za energiju, zbog čega im nedostaje toplina, klimatizacija ili struja.
- 3) **Cijene energije:** rastuće cijene energije, kao rezultat promjena na tržištu energije, mogu gurnuti domaćinstvo ili pojedinca prema energetske siromaštva, čak i ako imaju prosječne prihode primjerene životnom standardu u određenoj regiji.

Ljudi koji su siromašna energijom također bi se mogli smatrati da su u "graničnom stanju", u stanju između siromaštva u smislu niskih prihoda i pristojnog životnog standarda. Ljudi koji se suočavaju s energetske siromaštva, prema intervjuima provedenim sa stručnjacima<sup>30</sup> i sa starijim penzionerima<sup>31</sup> koji žive u Sarajevu<sup>32</sup>, nisu nužno vidljivo siromašna u svom svakodnevnom kontekstu unutar određenog društva. Međutim, istraživanje koje je objavio Centar za ekologiju i energiju predstavlja slike kuća ljudi koji žive u energetske siromaštva u ruralnim područjima<sup>33</sup>, s vidljivo porušenim zidovima i plijesni, ukazujući na argument da u velikom broju slučajeva oni koji su energetska siromašna žive i u općem siromaštva; ili se percipiraju kao općenito siromašna zbog smještaja u kojem žive.

Osim starijih penzionera s prosječnim ili malim penzijama i ljudi koji žive u siromašnijim ruralnim područjima, samohrani roditelji maloljetne djece i porodice s većim brojem članova i malo zaposlenih<sup>34</sup> su druge visokorizične kategorije potencijalno u opasnosti od energetske siromaštva. Sve ove ranjive kategorije ljudi mogle bi biti dio takozvane "granične" ranjive kategorije ljudi koji se suočavaju s energetske siromaštva. Što znači, iako nisu nužno svi siromašna uslijed niskih prihoda, prijeti im opasnost od pada u opće siromaštvo ako dožive energetska siromaštvo tokom dužeg razdoblja. Najčešće zbog neadekvatnog stanovanja ili nemogućnosti pokrivanja mjesečnih računa. Što vjerojatno nije slučaj s engleskom kraljicom, iako je 2010. od britanske vlade tražila finansijsku pomoć za potrebe grijanja.<sup>35</sup> Ovaj primjer dobro pokazuje neodređenost definicija energetske siromaštva. Uzimajući u obzir sve ove faktore o načinu definiranja energetske siromaštva i o određivanju ko spada u energetska siromašna osobe, istraživanje dolazi do tačke potvrđivanja korisnosti jedne od prvih široko prihvaćenih definicija energetske siromaštva, koju je donio jedan od vodećih autoriteta koji istražuju energetska siromaštvo, Stefan Bouzarovski, zajedno sa Sashkom Petrovom. Po njima je to "nemogućnost postizanja društveno i materijalno nužne razine domaćih

28 Guyet, Rachel. Lični intervju, 24. septembar 2020. godine.

29 Bouzarovski, Stefan et al. "Energy poverty policies in the EU: A critical perspective" [Politika energetske siromaštva u EU: Krićka perspektiva]. *Energy Policy* 49 (2012): 76-82. doi:10.1016/j.enpol.2012.01.033.

30 Guyet, Rachel. Lični intervju, 24. septembar 2020. godine.

31 Semir, anonimna. Lični intervju, 16. juli 2020. godine.

32 Fatima, anonimna. Lični intervju, 9. juli 2020. godine.

33 Agić, Sejfudin et al., *Energetska siromaštvo u Bosni I Hercegovini*. Tuzla: Centar za ekologiju i energiju & Fondacija Heinrich Böll, 2017. 4, 6, 7.

34 Hesselman, Marlies. "Energetska siromaštvo i pristup domaćinstava energetske uslugama u međunarodnom, regionalnom i nacionalnom pravu". U: *Encyclopaedia of Energy Law and the Environment* [Enciklopedija energetske prava i životne okoline], autori Martha Roggenkamp et al. Cheltenham: Edward Elgar 2020. (u pripremi).

35 Gabbatt, Adam. "Kraljica je tražila pomoć za siromašne za grijanje palaća." *The Guardian* (2010.). London: Guardian News & Media Limited, 2010. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/uk/2010/sep/24/queen-poverty-grant-buckingham-palace> (zadnji pristup 24. septembra 2020.).

energetskih usluga.”<sup>36</sup> Ova je definicija danas široko prihvaćena kao dovoljno široka i uključiva da se može primijeniti u različitim geografskim regijama širom svijeta. Osim toga, na evropskoj razini i za evropski kontekst, Opservatorij EU-a za energetske siromaštvo ističe 4 primarna pokazatelja<sup>37</sup> energetske siromaštva:

- 1) nemogućnost pokrivanja komunalnih računa,
- 2) niska apsolutna potrošnja energije,
- 3) visok udio potrošnje energije u prihodima,
- 4) nemogućnost da se dom adekvatno zagrije.

Budući da su definicije energetske siromaštva i toga ko je energetski siromašan posljednjih godina sve razrađenije i jasnije, vidljiviji su i naponi na produbljivanju rada u pogledu energetske siromaštva, kroz različite projekte na evropskom nivou i na Zapadnom Balkanu. Jedan od tih projekata koji finansira Evropska unija je ENGAGER. Kako stoji na službenoj web-stranici, on je "usmjeren na razvoj i jačanje međunarodne zajednice istraživača i praktičara usmjerenih na borbu protiv energetske siromaštva". Konačno se može zaključiti da se energetske siromaštvo danas kroz različite metode prepoznaje i definira kao poseban oblik siromaštva koji je povezan s nizom štetnih posljedica po zdravlje i dobrobit ljudi.

## 1.2. Energetska pravda i energetske siromaštvo: perspektiva ljudskih prava

Koncept energetske pravde i njen odnos prema energetskom siromaštvu počeo se razvijati od 2010. godine. Danas postoji niz naučnika koji istražuju šta to znači i koji je opseg ovog novonastalog koncepta u kojem se isprepliću društvene nauke i energetska problematika. Neki od najistaknutijih su Sovacool<sup>38</sup>, Jenkins<sup>39</sup>, Hesselman<sup>40</sup> i Heffron<sup>41</sup>, između ostalih. Energetska pravda može se opisati kao interdisciplinarno polje rada, kako Heffron i McCauley objašnjavaju u članku "Koncept energetske pravde u raznim disciplinama"<sup>42</sup>. Osim toga, u svrhu ovog istraživanja provedena je određena razrada i rasprava koncepta energetske pravde tokom intervjua s dr. Rachel Guyet<sup>43</sup> i prof. Jasnom Hivziefendić.<sup>44</sup> Na osnovu metoda pregleda literature i analize dostupnih podataka, energetska pravda mogla bi se shvatiti kao stanje postojanja, odnosno segment socijalne pravde koji treba postići ili obnoviti uz adresiranje i rješavanje problema energetske siromaštva. Energetska pravda, kao širi koncept koji uključuje energetske siromaštvo, daje perspektivu ljudskih prava u pogledu energetske pitanja; razumijevanje implikacija energetske politike na ranjive grupe ljudi. Heffron et al. u publikaciji iz 2015. godine, "Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravde"<sup>45</sup> pružaju dobar okvir za analizu energetske pravde. Prema metrici koja je predložena u njihovom radu, razumijevanje aspekata energetske pravde predstavlja

36 Bouzarovski, Stefan i Sashka Petrova. "Globalna perspektiva domaćeg energetske manjka: Prevladavanje binarnog energetske siromaštva i siromaštva gorivom". *Energy Research & Social Science* 10 (2015): 31–40.

37 Opservatorij EU-a za energetske siromaštvo. *Indikatori & podaci*. Dostupno na: <https://www.energy-poverty.eu/indicators-data> (zadnji pristup 2. jula 2020. godine).

38 Sovacool, Benjamin K. "What are we doing here? Analyzing fifteen years of energy scholarship and proposing a social science research agenda" [Šta mi ovo radimo? Analiziranje petnaestogodišnje energetske stipendije i predlaganje agende istraživanja društvenih nauka]. *Energy Research & Social Science* (2014): 1–29. <http://dx.doi.org/10.1016/j.erss.2014.02.003>.

39 Jenkins, Kirsten et al. "Energetska pravda: Konceptualni pregled". *Energy Research & Social Science* 11 (2016): 174–182. DOI:10.1016/j.erss.2015.10.004 (zadnji pristup 26. augusta 2020. godine).

40 Hesselman, Marlies. "Energetske siromaštvo i pristup domaćinstava energetskim uslugama u međunarodnom, regionalnom i nacionalnom pravu", 2020.

41 Heffron, Raphael J. i Darren McCauley. "The concept of energy justice across the disciplines" [Koncept energetske pravde u raznim disciplinama]. *Energy Policy* 105 (2017): 658–667. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2017.03.018>

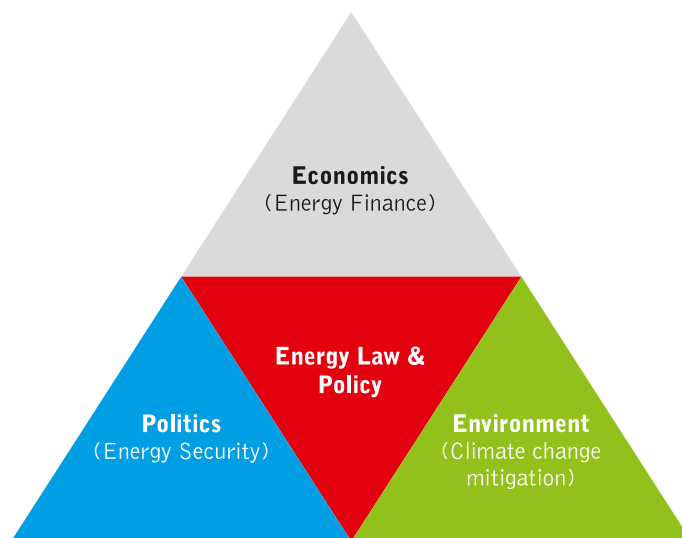
42 Heffron, Raphael J. i Darren McCauley, "The concept of energy justice across the disciplines" [Koncept energetske pravde u raznim disciplinama]. 2017. 660.

43 Guyet, Rachel. Lični intervju, 24. septembar 2020. godine.

44 Hivziefendić, Jasna. Lični intervju, 29. septembar 2020. godine.

45 Heffron, Raphael J. et al. "Resolving society's energy trilemma through the Energy Justice Metric" [Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravde]. *Energy Policy* 87 (2015): 168–176. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2015.08.033> (zadnji pristup 3. augusta 2020.).

put ka rješenjima kada se radi o energetske trilemi.<sup>46</sup> Energetska trilema je jednostavno interakcija između izbora kreatora politike za podržavanje određenih koristi pri odlučivanju o energetske pitanjima, koje se mogu grubo grupirati u 3 glavna segmenta: **korist za privredu, korist za životnu okolinu ili korist za sigurnost opskrbe energijom.**



Izvor: Heffron, "Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravednosti"<sup>47</sup>

Nedostatak bilo kojeg od tri aspekta iz energetske trileme nedvojbeno bi sa sobom donio izazove za društvo, posebno za ranjive grupe ljudi. Nedostatak različitih koristi donio bi različite vrste nedostataka i rizika. Nedostatak koristi ekonomske prirode utjecao bi na pristup adekvatnim osnovnim energetske uslugama ranjivih grupa ljudi; nedostatak sigurnosti opskrbe donio bi nedovoljnu energiju, a nedostatak okolišne prirode rizik za zdravlje i dobrobit ljudi. Stoga se energetska pravda pojavljuje kao važan koncept koji pomaže razriješiti ovu trilemu i uravnotežiti sva tri glavna aspekta koja energetske politike donose društvu. Energetska pravda, kako je istaknula dr. Rachel Guyet, povezuje energetske siromaštvo, upravljanje, liberalizaciju energetske tržišta, energetske demokratiju i ljudska prava. Štaviše, trendovi i zaključci čine veliki dio rada Heffrona<sup>48</sup>, Sovacoola<sup>49</sup> i Jenkins<sup>50</sup>, između ostalih; pokazuju tri glavna aspekta energetske pravde koja se često spominju u njihovom radu, koje je istaknuo Heffron<sup>51</sup>:

- 1) **Proceduralna pravda**<sup>52</sup>: odnosi se na način na koji se politike usvajaju. Ovaj aspekt energetske pravde mogao bi se postići energetske demokratizacijom, odnosno uključivanjem lokalnih zajednica u proces donošenja odluka, posebno ranjivih potrošača energije. Nedostatak uključivanja ranjivih grupa ljudi bio bi nedostatak proceduralnog aspekta energetske pravde.
- 2) **Distributivna pravda**<sup>53</sup>: odnosi se na pravednu raspodjelu energetske resursa, o tome kako energetske prijelaz učiniti jednakopravnim za sve, tako da svi jednako dijele terete i koristi. U literaturi postoji trend koji tvrdi da liberalizacija tržišta nije

46 Heffron, Raphael J. et al. "Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravednosti". 2015: 168-176.

47 Ibid., 169.

48 Heffron, Raphael J. et al. "Resolving society's energy trilemma through the Energy Justice Metric" [Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravednosti]. *Energy Policy* 87 (2015): 168-176. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2015.08.033> (zadnji pristup 3. augusta 2020.).

49 Jenkins, Kirsten et al. "Energy Justice: A Conceptual Review" [Energetska pravda: Konceptualni pregled]. *Energy Research & Social Science* 11 (2016): 174-182. DOI:10.1016/j.erss.2015.10.004 (zadnji pristup 26. augusta 2020. godine).

50 Sovacool, Benjamin K, et al. "New frontiers and conceptual frameworks for energy justice" [Nove granice i konceptualni okviri za energetske pravdu]. *Energy Policy* 105 (2017): 677-691. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2017.03.005> (zadnji pristup 17. septembra 2020.).

51 Heffron, Raphael J. et al. "Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravednosti". *Energy Policy* 87 (2015): 168-176. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2015.08.033> (zadnji pristup 3. augusta 2020.).

52 Ibid.

53 Ibid.

donijela nikakvu korist ugroženim potrošačima energije, već interesima političke i poslovne elite.<sup>54</sup>

- 3) Pravda priznavanja<sup>55</sup>: odnosi se na osiguravanje pravde ranjivim potrošačima energije koji su lišeni osnovnih energetske potreba, kao što su grijanje ili struja. Ističe se važnost ovog aspekta energetske pravde, jer da bi se postigla ostala dva aspekta treba prepoznati ljude koji žive u energetskom siromaštvu. U mnogim zemljama, uključujući i BiH, energetska siromaštvo nije prepoznato na nivou države.<sup>56</sup>

Dok raspravljaju o ova tri aspekta energetske pravde, Heffron et al.<sup>57</sup> ističu važnost distributivne pravde i tvrde da važnost ovog aspekta proizilazi iz prirodne brige o budućnosti i onome šta ćemo kao čovječanstvo ostaviti budućim generacijama. Ostali aspekti više se odnose na sadašnjost, što je također značajno. S obzirom na važnost distributivnog aspekta energetske pravde, ističe se sljedeće: "Ovo konačno načelo odnosi se na tretiranje budućih generacija kao jednako važnih kao i onih savremenih, tretiranje 'budućeg vremena' jednako važnim kao i 'sadašnjeg vremena'. Energetska pravda obuhvata našu obavezu da ne umanjimo mogućnosti budućih generacija da postignu dobit barem jednaku onoj koju su imali oni koji su živjeli prije njih."<sup>58</sup>

Rješavanje energetske pravde ne bi bilo dovršeno bez pokretanja rasprave o energetskej demokratiji. Koncept energetske demokratije uglavnom se smatra kao važan proces potreban za postizanje energetske pravde. To je proces koji povezuje 3 aspekta energetske pravde, sa ciljem postizanja ili obnavljanja energetske pravde, u praktičnom smislu. Energetska demokratija smatra se procesom koji je suprotan energetskej pravdi koja se često smatra željenim stanjem ili stanjem koje treba postići. Važnost rasprave o energetskej demokratiji i energetskej pravdi leži u krugu koji oni tvore svojom interakcijom s energetskeim siromaštvom. Među istraživačima je uobičajeno mišljenje da je uključenost lokalnih zajednica faktor broj jedan za postizanje demokratizacije procesa energetske tranzicije<sup>59</sup>. Općenito se smatra da društveni pokreti, posebno u vezi s dekarbonizacijom, zagađenjem i klimatskim promjenama, kako ističe Hess<sup>60</sup>, dobrim dijelom doprinose nastanku i popularizaciji koncepta energetske demokratije posljednjih godina. Van Veelen<sup>61</sup> tvrdi da je demokratija jedan od najvažnijih instrumenata za postizanje socijalne pravde. Stoga bi se energetska demokratija mogla posmatrati kao "sudjelovanje u demokratskom upravljanju resursima, kao sredstvo stavljanja vlasti u ruke običnih građana"<sup>62</sup>, podcrtavajući ideju da je energetska pravda ideal kojem teži energetska demokratija. Kao što se vidi iz Heffronovog prethodno razrađenog koncepta energetske pravde u odnosu na energetske trilemu, energetska siromaštvo je povezano s mnogim područjima politike. Stoga adresiranje i rješavanje aspekata energetskog siromaštva može donijeti višestruke koristi. One uključuju, ali nisu ograničene na trošenje manje javnog novca na zdravstvo, smanjeno zagađenje zraka, bolju udobnost i dobrobit, te povećanu privrednu aktivnost.

54 Guyet, Rachel. Lični intervju, 24. septembar 2020. godine.

55 Heffron, Raphael J. et al. "Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravednosti". *Energy Policy* 87 (2015): 168-176. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2015.08.033> (zadnji pristup 3. augusta 2020.).

56 Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.

57 Heffron, Raphael J. et al. "Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravednosti". *Energy Policy* 87 (2015): 168-176. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2015.08.033> (zadnji pristup 19. augusta 2020.).

58 Heffron, Raphael J. et al. "Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravednosti". 2015.

59 Burke, Michael J., i Jennie C. Stephens. "Energy democracy: Goals and policy instruments for sociotechnical transitions" [Energetska demokratija: ciljevi i instrumenti politike za sociotehničke tranzicije]. *Energy Research & Social Science* 33 (2017): 35-48. <http://dx.doi.org/10.1016/j.erss.2017.09.024> (zadnji pristup 29. juna 2020.).

60 Hess, David J. "Energy democracy and social movements: A multi-coalition perspective on the politics of sustainability transitions" [Energetska demokratija i društveni pokreti: višekoalicijska perspektiva politike tranzicija održivosti]. *Energy Research & Social Science* 40 (2018): 177-189. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.01.003>

61 Van Veelen, Bregje i Dan van der Horst. "What is energy democracy? Connecting social science energy research and political theory" [Šta je to energetska demokratija? Povezivanje društvenih istraživanja energetike i političke teorije]. *Energy Research & Social Science* 46 (2018): 19-28. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.06.010> (zadnji pristup 14. augusta 2020.).

62 Van Veelen, "Šta je energetska demokratija? Povezivanje društvenih istraživanja energetike i političke teorije." 20.



Prema Opservatoriju EU-a za energetsko siromaštvo, energetsko siromaštvo se prepoznaje kada se 10% do 15% mjesečnog prihoda određenog domaćinstva potroši na troškove energije, odnosno nemogućnost osiguravanja odgovarajućeg grijanja. Definiranje energetskog siromaštva zahtijeva imati na umu da uključuje i ljude koji se još ne smatraju siromašnima. Štaviše, također je ključno uzeti u obzir da bi ih energetsko siromaštvo koje doživljavaju tokom dužeg razdoblja moglo gurnuti u opće siromaštvo, ako država ne poduzme mjere, zbog čega se prije spomenuti izraz "granično stanje ranjivosti" također može koristiti. Zajednička prijetnja ranjivih ljudi okarakteriziranih kao ljudi koji žive u energetskom siromaštvu je nedostatak pristupa energetskim uslugama ili nemogućnost da sebi priušte zadovoljavanje osnovnih energetskih potreba. Ukratko, energetsko siromaštvo je uskraćivanje osnovnih energetskih usluga.

Povezivanjem koncepta energetske pravde s energetskim siromaštvom, implikacije energetskog siromaštva na ljudska prava postaju sve prepoznatljivije. Energetsko siromaštvo donosi stigmatizaciju<sup>63</sup> te ugrožava zdravlje i dobrobit pojedinaca. Iz šire društvene perspektive, postojanje energetskog siromaštva predstavlja nedostatak pravedne raspodjele resursa, jačajući veze između energetskog siromaštva i energetske pravde, pitanja ljudskih prava i socijalne pravde. Zbog toga koncept energetske pravde ima ključnu ulogu u okviru energetskog siromaštva. Tehnološki napredak poboljšao je naše živote u nezamislivom obimu i učinio savremenu civilizaciju mnogostruko zavisnom od iskorištavanja raspoloživih energetskih resursa. Važnost prava na blagostanje, hranu, rad, stanovanje, socijalnu sigurnost, zdravstvenu zaštitu, itd. ipak je i dalje sporno pitanje. Treba imati na umu da ovdje također postoji ideološka podjela između građanskih i političkih sloboda s jedne strane i ekonomskih i socijalnih prava s druge. Zagovornici slobodnog tržišta često imaju stajalište da su ekonomska prava beskorisna, a možda bi pravo na pristup energiji bio neuspješan projekt jer bi vjerojatno zahtijevao jaku državu koja bi mogla ugroziti druge slobode. Spagnoli<sup>64</sup> pruža dobro objašnjenje za ovo oklijevanje:

**Ako je neko pravo povrijeđeno, onda mora biti moguće popraviti situaciju na sudu. Mora biti moguće pronaći nekoga ko je odgovoran za kršenje i nekoga ko ga može zaustaviti. Ako se niko ne može natjerati da poštuje neko pravo jer niko nema moć i dužnost poštovati ga, onda je beskorisno i pogrešno govoriti o tom pravu.<sup>65</sup>**

Koncept energetske pravde proizilazi iz stavljanja energetskih pitanja i energetskog siromaštva u široki okvir nejednake raspodjele energetskih resursa. Odatle je vidljiva poveznica s distribucijskom pravdom. Kada se razmatra distribucijska pravda, može se pronaći velika količina literature koja pruža šire razumijevanje koncepta energetske pravde. Jedan primjer bi bio rad Johna Rawlsa, a čini se da se brojne teorije energetske pravde oslanjaju na njegove stavove o jednakoj raspodjeli. Njegov rad preispitali su Kukatah<sup>66</sup> i *Enciklopedija filozofije* Univerziteta u Stanfordu<sup>67</sup> i ističu važnost Rawlsovog rada na teorijama pravde, distributivnoj pravdi i njegovim principima pravde<sup>68</sup>:

- 1) Svaka osoba mora imati jednako pravo na najobuhvatniji ukupni sistem jednakih osnovnih sloboda koji je kompatibilan sa sličnim sistemom slobode za sve,

63 Fatima, anonimna. Lični intervju, 9. juli 2020. godine.

64 Spagnoli, Filip. *Making Human Rights Real [Učiniti ljudska prava stvarnim]*. New York, NY: Agora Publishing, 2007.

65 Ibid.

66 Kukatah, Chandran i Philip Pettit. "Rawls: A theory of justice and its critics" [Rawls: Teorija pravde i njeni kritičari]. *Research Collection School of Social Sciences*, rad br. 2973 (1990). [https://ink.library.smu.edu.sg/soss\\_research/2973](https://ink.library.smu.edu.sg/soss_research/2973)

67 Stanford University. *Stanford Encyclopedia of Philosophy [Stanfordska enciklopedija filozofije]*. "Izvorni položaj." Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/original-position/#:~:text=Rawls%20contends%20that%20the%20most,of%20conceptions%20of%20the%20good.> (zadnji pristup 3. oktobra 2020. godine).

68 Rawls, John. *A Theory of Justice [Teorija pravde]*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

2) Društvene i ekonomske nejednakosti treba urediti tako da su obje:

- (a) u najveću korist onih koji su u najnepovoljnijem položaju, u skladu s principom pravedne štednje, i
- (b) pridružene uredima i pozicijama otvorenim za sve pod uslovima pravične jednakosti mogućnosti.<sup>69</sup>

Važne posljedice Rawlsovih stavova<sup>70</sup> su da su nejednakosti opravdane sve dok koriste najmanje privilegiranim i da bi današnji svijet trebao ostaviti za sobom nešto krucijalnog poštovanja prema budućim generacijama. Neki od najopsežnijih okvira energetske pravde predstavili su Sovacool et al., a vrijedno je spomenuti njihovo stajalište o principima pravde u odnosu na energiju:

---

...Moramo se aktivno i promišljeno oduprijeti projektima koji su nepravedni, opresivni i krše sva ili većinu naših principa energetske pravde. Ovaj performativni princip pravde poziva građana ili grupe građana na osjećaj dužnosti ili „političke obaveze“ da osiguraju da se politički autoriteti pridržavaju ovih širokih principa energetske pravde.<sup>71</sup>

---

Ipak, prikazani odnosi energetske siromaštva i ljudskih prava ne znače nužno da je pravo na pristup energiji samo po sebi ograničeno samo na naučnoistraživačke radnike i njihov doprinos. Kako UN-ova Opća deklaraciju o ljudskim pravima<sup>72</sup> postaje široko prihvaćena, ljudska prava treba kontinuirano preispitivati i nadograđivati. Danas su rasprave o ljudskim pravima vrlo bogate i više interdisciplinarne prirode, uključujući aspekte ljudskih prava u disciplinama koje naizgled nisu povezane s okvirom ljudskih prava. Do prije nekog vremena to se ne bi moglo ni zamisliti. Kako je to Ignatieff rekao: "Ljudska prava su postala globalna ne zato što služe interesima moćnih, već prvenstveno zato što su unaprijedila interese nemoćnih".<sup>73</sup> ■■■

---

69 Rawls, John. *A Theory of Justice* [Teorija pravde]. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.

70 Kukatash, Chandran i Philip Pettit. "Rawls: A theory of justice and its critics" [Rawls: Teorija pravde i njeni kritičari]. *Research Collection School of Social Sciences*, rad br. 2973 (1990). [https://ink.library.smu.edu.sg/soas\\_research/2973](https://ink.library.smu.edu.sg/soas_research/2973)

71 Sovacool, Benjamin K, et al. "New frontiers and conceptual frameworks for energy justice" [Nove granice i konceptualni okviri za energetske pravde]. *Energy Policy* 105 (2017): 677-691. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2017.03.005> (zadnji pristup 17. septembra 2020.).

72 Ignatieff, Michael. *Human Rights as Politics and Idolatry* [Ljudska prava kao politika i idolopoklonstvo]. Uredila Amy Gutmann. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.

73 Opća deklaracija o ljudskim pravima (10. decembra 1948.), U.N.G.A. Res. 217 A (III) (1948).



## 2. Studija slučaja Bosne i Hercegovine: pregled energetske politike i strategija

Bosna i Hercegovina je uspjela prevladati mnoge izazove u prošlosti, jedan od glavnih iz nedavne prošlosti bio je rat u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, a nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma potpisanog 1995. godine borila se za konsolidaciju svoje unutrašnje stabilnosti. Sporazumom su se tri konstitutivna naroda u BiH dogovorila da će upravljati državom kao savezom koji se sastoji od 2 entiteta, 1 distrikta, sa komplikiranim i donekle preklapajućim nadležnostima, što doprinosi složenosti već složenog etnički mješovitog društva.<sup>74</sup> Osim sistema upravljanja, BiH još uvijek ima problema s unutrašnjim odnosima između svojih naroda i entiteta, suočavanjem s postkonfliktnom podjelom, odljevom mozgova i korupcijom, da spomenemo samo neke.<sup>75</sup> Uz to, BiH se posljednjih godina suočava s ogromnim zagađenjem zraka.<sup>76</sup> Glavni grad Sarajevo, ali i drugi veći gradovi poput Tuzle, u proteklom desetljeću bili su među najzagadenijim gradovima u svijetu<sup>77</sup>, posebno tokom zimskih mjeseci. Razlozi pogoršanja kvaliteta zraka su industrija, termoelektrane i neadekvatna rješenja grijanja, čemu bi uzrok moglo biti energetska siromaštvo. U nekim dijelovima zemlje to se također može pripisati lošem lokalnom upravljanju okolišem<sup>78</sup> i geografskom položaju gradova, sklonim nagomilavanju magle i zadržavanju onečišćenog zraka u svojoj blizini.<sup>79</sup> Često se tvrdi da je to slučaj za bosanskohercegovačku prijestolnicu Sarajevo. Domaći stručnjaci<sup>80</sup> ukazuju na nedostatak svijesti o energetskej efikasnosti i nepostupanje nadležnih. Dok mnogi drugi faktori mogu biti uzroci zagađenja i lošeg upravljanja energetske resursima<sup>81</sup>, ovo istraživanje je usmjereno na energetske politike i strategije; uz pretpostavku da bi vlast trebala biti sposobna pružiti rješenja i ublažiti krize, pri čemu su prava energetske siromašnih centralna tačka interesa.

Prema godišnjem analitičkom izvještaju Evropske komisije o Bosni i Hercegovini za 2019. godinu, nacionalna energetska strategija za 2018. godinu<sup>82</sup>, odnosno postavljanje dugoročnih ciljeva na državnom nivou do 2035. godine, doprinosi sposobnosti zemlje da se bavi pitanjima sigurnosti opskrbe, čime se neizravno sprječava energetska siromaštvo. U stvarnosti, međutim, usvojene energetske politike nisu uvijek dobro razrađene kada je u pitanju precizno kategoriziranje i mjerenje utjecaja energetske

74 Hivziefendić, Jasna. Lični intervju, 29. septembar 2020. godine.

75 Ibraković, Majda. Lični intervju, 21. septembar 2020. godine.

76 Eko Akcija. "Zagađenje zraka i mala kućna ložišta, problem koji ima rješenje." Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, 2019.

77 Ibid.

78 Ibraković, Majda. Lični intervju, 21. septembar 2020. godine.

79 Eko Akcija. "Zagađenje zraka i mala kućna ložišta, problem koji ima rješenje." Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, 2019.

80 Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.

81 Fondacija Heinrich Böll. *Posljedice lošeg(ne)upravljanja u BiH*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, 2018.

82 Baptista, Isabel i Eric Marlier. "Pristup osnovnim uslugama za osobe s niskim primanjima u Evropi." *Izvještaj Evropske mreže za socijalnu politiku*. Brisel: Evropska komisija, 2020.

siromaštva na ranjive potrošače energije i njihova prava.<sup>83</sup> U izvještaju Evropske komisije za 2019. godinu navodi se da u BiH ne postoji usklađen pristup u zaštiti ugroženih kupaca energije te da se njena tri entiteta malo trude u okviru vlastite nadležnosti, što ne daje baš mnogo rezultata. Osim toga, zemlja je bila obavezna definirati koncept "ranjivog kupca" u okviru pravne stečevine Energetske zajednice<sup>84</sup> od 2015. godine, a već je nekoliko godina prošao dogovoreni rok za rješavanje ovog pitanja.

Kada se raspravlja o energetsom siromaštvu u kontekstu studije slučaja, kao u BiH, važnost treba dati i procjeni koliko je stanje energetske siromaštva dugoročno. Istraživanje, međutim, nije uspjelo to procijeniti niti izmjeriti u BiH. Poteškoće u mjerenju broja ljudi koji žive u energetsom siromaštvu dokazuju tačke iz teorijskog okvira i izjave dr. Rachel Guyet<sup>85</sup> da "energetsko siromaštvo treba posmatrati i kao dinamičan proces, a ne kao stabilno stanje".<sup>86</sup> Međutim, analiza energetske politika u BiH u odnosu na njene energetske siromašne postaje sve potrebna, jer zemlja teži integraciji u EU. To bi značilo da bi upravljanje tim procesom trebalo voditi ka usklađivanju s energetske politikama EU-a i ciljevima iz trećeg energetske paketa koji je usvojila Evropska komisija<sup>87</sup>. Nadalje, pregled razvoja od prošlosti do sadašnjosti prilika je za procjenu je li aspekt pravde prepoznavanja u odnosu na energetsko siromaštvo ostvariv u bliskoj budućnosti.

U sljedećem dijelu ovog poglavlja, iz osvrta na prošle razvoje u pogledu energetske politika i strategija BiH, ide se dalje prema današnjem stanju. Analiza ukazuje na perspektive o tome kako se država bavi energetske pitanjima s obzirom na energetsko siromaštvo i ranjive grupe ljudi, uključujući i njen odnos s EU u ovom konkretnom segmentu. Ostali doprinosi idu u pravcu pronalaženju alternativa i implikacija koje proces unaprjeđenja njenih politika, produbljivanja odnosa s EU i provedbe zahtjeva EU može donijeti za BiH, posebno u pogledu prava ranjivih potrošača energije. Radi boljeg razumijevanja trenutnog stanja energetske politika BiH, studija nastavlja s pregledom prošlih razvoja iz vremena Jugoslavije.

## 2.1. Energetski sektor u BiH za vrijeme SFR Jugoslavije

Bosna i Hercegovina počela je razvijati svoju državnost u svojim sadašnjim granicama kao dio Jugoslavije, kao jedna od njenih šest saveznih republika. Međutim, kada je oko 1990. počeo raspad Jugoslavije, BiH je prošla kroz brutalni rat koji je trajao od 1992. do 1995. godine. Tokom tog rata veliki dio njenih institucija je uništen, da bi nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma (1995.) bile obnovljene u novim oblicima.<sup>88</sup> Od tog trenutka uspostavlja se moderna BiH i zemlja je dobro napredovala s obzirom na prošlost. Činjenica da je bila dio Jugoslavije ostavila je neka naslijeđa koja su i danas prisutna u energetske sektoru, posebno u načinu na koji se vodi računa o energetske i ekološkoj politici, o kojima se često odlučuje bez puno javne rasprave.<sup>89</sup> Analiza i razumijevanje složene historije BiH kao dijela Jugoslavije lako može biti tema s vlastitom složenosti i analizom. Međutim, razumijevanje onoga što je Jugoslavija ostavila na stolu za modernu BiH, posebno u kontekstu njenog energetske sektora i energetske politike, pomaže razumjeti odakle ta zemlja dolazi. Tokom svog postojanja, Jugoslavija se etablirala kao nesvrstana zemlja, s jakim vezama sa zemljama koje su proglasile

83 Suljić, Vedad. Lični intervju, 23. septembar 2020. godine.

84 Energetska zajednica. *Implementacija, Bosna i Hercegovina*. Dostupno na: [https://energy-community.org/implementation/Bosnia\\_Herzegovina.html](https://energy-community.org/implementation/Bosnia_Herzegovina.html) (pristupljeno 25. augusta 2020.).

85 Guyet, Rachel. Lični intervju, 24. septembar 2020. godine.

86 Ibid.

87 Lindberg, Marie B. "Policies, actors and sustainability transition pathways: A study of the EU's energy policy mix" [Politike, akteri i putevi tranzicije održivosti: studija kombinacija energetske politika EU-a]. U: *Policy mixes for sustainability transitions: New approaches and insights through bridging innovation and policy studies* 48, no. 10 (2019.) <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.09.003> (zadnji pristup 3. februara 2020.).

88 Sekretarijat Energetske povelje. *In-Depth Review of Energy Efficiency Policies and Programmes: Bosnia and Herzegovina [Detaljni pregled politika i programa energetske efikasnosti: Bosna i Hercegovina]*. Belgija: Sekretarijat Energetske povelje, 2012.

89 Tešanović, Majda. Lični intervju, 5. oktobar 2020. godine.

neutralnost, a prakticala je umjerene komunističke i socijalističke sisteme vladavine.<sup>90</sup> Maršal Josip Broz Tito bio je na čelu države i Komunističke partije Jugoslavije, sve do svoje smrti 1980. godine. Šest republika imalo je svoje ogranke Komunističke partije i sve tenzije među njima rješavale su se na saveznoj razini. Tokom 40 godina nakon Drugoga svjetskog rata, Jugoslavija je razvila vlastiti model socijalizma. Temeljio se na radničkom samoupravljanju, decentralizaciji, društvenom vlasništvu i sve većem oslanjanju na tržišni mehanizam što se odrazilo i na stil upravljanja energetskim sektorom. Što se tiče politike zaštite okoliša, nema se puno toga za reći. U to vrijeme ekonomija je imala primarnu važnost,<sup>91</sup> a mali naglasak je stavljen na izražene politike zaštite okoliša, što je moglo ometati ekonomski razvoj.

Posebnost Jugoslavije bila je što socijalistički model nije bio nametnut izvana. Umjesto toga, proizašla je iz samonikle partizanske revolucije tokom Drugog svjetskog rata. U prvom desetljeću nakon rata jugoslavenska privreda bila je organizirana kroz centralizirano planiranje, državno vlasništvo, eksproprijaciju privatnog vlasništva, monopole i administrativnu kontrolu. Planska privreda osiguravala je maksimalno korištenje raspoloživih privrednih resursa, intenzivirajući ekonomski razvoj i što je brže moguće širenje proizvodnih resursa zemlje, uključujući i energetske infrastrukture.<sup>92</sup> U 1950-im godinama, novi ekonomski model uveden nizom zakona nastao je kao rezultat ideoloških razlika između Tita i Staljina. Radnici i kolektivi u većini sektora upravljali su državnom imovinom, u proizvodnji, rudarstvu, komunikacijama, prometu, trgovini, poljoprivredi, šumarstvu itd. Ova obilježja pokazuju znakove aspekta proceduralne pravde kroz prisutnost široke participacije javnosti. Nakon ovih promjena razvijeni su i dovršeni infrastrukturni, građevinski i industrijski projekti, a ljudi su učestvovali u poznatim "narodnim radnim akcijama".<sup>93</sup> Privatno vlasništvo bilo je ograničeno na određene iznose, ali ne u tolikoj mjeri kao u SSSR-u i Kini.

Sve do raspada Jugoslavije, elektroprivreda šest saveznih republika bila je organizirana u obliku ekonomski nezavisnih subjekata, udruženih u Udruženje jugoslavenske elektroprivrede (JUGEL). Političke elite izravno su upravljale Udruženjem, preko direktora i odbora usko povezanih sa centrima moći iz Komunističke partije Jugoslavije<sup>94</sup>, gdje su koordinirane sve funkcije razvoja, planiranja, rada sistema, uključujući unutrašnju i vanjsku razmjenu energije.<sup>95</sup> Poslovanje svih komunalnih preduzeća bilo je međusobno ovisno, formalno i stvarno. Unutar JUGEL-a je za vrijeme Jugoslavije unutrašnja razmjena električne energije tokom 1990. godine bila četiri puta intenzivnija u odnosu na godinu nakon nezavisnosti. Srbija i BiH bile su neto izvoznici električne energije, dok su Hrvatska i Crna Gora bili neto uvoznici. S druge strane, Slovenija i Sjeverna Makedonija bile su gotovo samodostatne. Unutar Jugoslavije koordinacija poslovanja prakticalana je kako srednjoročno kroz godišnji budžetski plan, tako i kratkoročno kroz dnevne, sedmične i mjesečne planove rada. Nakon raspada Jugoslavije, nove nezavisne zemlje i elektroprivrede smatrane su nasljednicima JUGEL-a, nastavljajući upravljati vlastitim energetskim sistemima i politikama kako su smatrali prikladnim.

90 Uvalić, Milica. "The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavia" [Uspon i pad tržišnog socijalizma u Jugoslaviji]. U: *Dialogue of Civilizations Research Institute Project [Projekat Istraživačkog instituta Dijalog civilizacija]*. Perugia: University of Perugia, 2018.

91 Ibid.

92 Ilić, Marija. "Energy infrastructure in Yugoslavia: the past and challenges ahead" [Energetska infrastruktura u Jugoslaviji: prošlost i izazovi pred nama]. *Energy planning, policy and economy* 34, br. 27 (2002): 723-737. <http://www.socphyschemserb.org/media/enry2001/papers/paper-101.pdf> (zadnji pristup 1. februara 2020).

93 Uvalić, Milica. "The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavia" [Uspon i pad tržišnog socijalizma u Jugoslaviji]. U: *Dialogue of Civilizations Research Institute Project [Projekat Istraživačkog instituta Dijalog civilizacija]*. Perugia: University of Perugia, 2018.

94 Ilić, Marija. "Energy infrastructure in Yugoslavia: the past and challenges ahead" [Energetska infrastruktura u Jugoslaviji: prošlost i izazovi pred nama]. *Energy planning, policy and economy* 34, br. 27 (2002): 723-737. <http://www.socphyschemserb.org/media/enry2001/papers/paper-101.pdf> (zadnji pristup 1. jula 2020).

95 Ilić, Marija. "Energy infrastructure in Yugoslavia: the past and challenges ahead" [Energetska infrastruktura u Jugoslaviji: prošlost i izazovi pred nama]. 2002.

U ostalim aspektima upravljanja energijom i kreiranja politike postojalo je snažno zadiranje države. Procvat investicija u to vrijeme doveo je do širenja rješenja za centralno grijanje u većim gradovima u BiH i cijeloj Jugoslaviji. Prof. Tešanović<sup>96</sup> objasnio je da bi širenjem centralnog grijanja i zadržavanjem centraliziranog tržišta energije energetska ranjivost vjerojatno bila manji problem u vrijeme Jugoslavije, da je bila prepoznata kao stanje. Dokazujući da, unatoč kritikama s drugih aspekata prema političkom sistemu Jugoslavije, narod nije imao velikih poteškoća s grijanjem ili pokrivanjem mjesečnih računa koji su odgovarali energetske potrebama tog vremena. Uz to je Tešanović<sup>97</sup> istaknuo da su "preduzeća u državnom vlasništvu pružala određene popuste i programe kako bi pomogli u pokrivanju mjesečnih računa svojih zaposlenika u to vrijeme."<sup>98</sup> Štaviše, Jugoslavija je uvela politiku tarifnih sistema, organiziranu na način da je kupoprodajna cijena energije bila odgovornost svake od republika, demonstrirajući više aspekata decentralizacije upravljanja energijom. Međutim, uz snažan nadzor i kontrolu republičkih vlada, centralno koordinirane na saveznoj razini.<sup>99</sup> Što se tiče energetske infrastrukture u Jugoslaviji, naprimjer, prijenosne mreže bile su pod nadzorom javnih preduzeća pod državnom kontrolom, dok su brojni proizvođači energije i distribucijska preduzeća formalno ostali kao samostalne organizacije. Zaključno, ovi primjeri pokazuju kakva su nasljeđa i obrasci funkcioniranja ostali iz Jugoslavije. Nakon raspada savezne republike, mnoga njena načela upravljanja, uključujući aspekte decentralizacije, napuštena su gotovo posvuda u prvim godinama novih nezavisnih zemalja.

## 2.2. Poslijeratni i savremeni razvoj energetske politike

Bosna i Hercegovina je danas država koju čine 3 entiteta: Federacija Bosne i Hercegovine (FBiH), Republika Srpska (RS) i Distrikt Brčko. Nakon što je prošla kroz destruktivni rat 1990-ih, u uzastopna dva desetljeća zemlja se borila za održavanje svoje pomalo krhke državnosti, stabilnosti i političke ravnoteže. Danas BiH funkcionira kao komplicirana država u smislu unutrašnjeg upravljanja, s velikom dozom decentralizirane moći prema svojim entitetima. Nivo nezavisnosti također je visok unutar entiteta FBiH i njenih kantona, a zatim i Republike Srpske, gdje je vlast decentralizirana i podijeljena na njene općine. U savremenoj BiH u određenoj mjeri još uvijek su prisutna dva važna nasljeđa iz vremena Jugoslavije, infrastruktura i koordinirana decentralizacija energetskega sektora. One se uglavnom ogledaju u procesima kreiranja politike današnjice, gdje su vidljivi napori za očuvanje i nadogradnju postojeće infrastrukture, te se pokušava koordinirati decentralizirani sistem. No, s pojavom potpuno drugačijeg sistema upravljanja nakon rata, ono što je od bivše Jugoslavije ostalo u BiH razvija se u drugom smjeru. Još jedno važno nasljeđe iz Jugoslavije je činjenica da je BiH neto izvoznik energije, zahvaljujući hidroenergetskom potencijalu i infrastrukturnim kapacitetima, što zemlji pomaže da bolje uravnoteži svoju privredu i zadrži niže cijene energije u odnosu na evropski prosjek.<sup>100</sup> U razdoblju rata u BiH od 1992. do 1995. godine većina institucija funkcionirala je na razini "opstanka" i bilo je nemoguće napraviti bilo kakav napredak za bolju organizaciju energetskega upravljanja u zemlji. Nakon završetka rata 1995. godine, uz podršku vanjskih stručnjaka, bosanskohercegovačke institucije uspjele su preuzeti punu kontrolu i upravljanje energetskega infrastrukturom izgrađenom za vrijeme Jugoslavije.

96 Tešanović, Majda. Lični intervju, 5. oktobar 2020. godine.

97 Ibid.

98 Ibid.

99 Ilić, Marija. "Energy infrastructure in Yugoslavia: the past and challenges ahead" [Energetska infrastruktura u Jugoslaviji: prošlost i izazovi pred nama]. *Energy planning, policy and economy* 34, br. 27 (2002): 723-737. <http://www.socphyschemserb.org/media/enry2001/papers/paper-101.pdf> (zadnji pristup 1. februara 2020).

100 Bankwatch Network. *The energy sector in Bosnia and Herzegovina* [Energetski sektor u Bosni i Hercegovini]. "CEE Bankwatch Network." Dostupno na: <https://bankwatch.org/beyond-coal/the-energy-sector-in-bosnia-and-herzegovina> (zadnji pristup 5. februara 2020.).

Ubrzo nakon rata, vlada je počela provoditi politiku na državnom i lokalnom nivou u pogledu energetike i zaštite životne okoline.<sup>101</sup> Elektroprivreda BiH transformirana je u državnu organizaciju tipa javne službe. Kada je riječ o procesu kreiranja politike i strategija i organizacijskim kapacitetima, Jugoslavija je imala oblik decentralizacije i unutrašnje koordinacije. Nakon što je BiH usvojila novi oblik upravljanja nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma, naslijeđe dobre interne koordinacije danas nije u potpunosti funkcionalno. Koliko god se upravljačka struktura BiH činila višerazinskim sistemom koji bi teoretski trebao biti perspektivan sistem za uključivanje lokalnih zajednica i ranjivih potrošača energije, stvarnost je drugačija. Entiteti u BiH se bore oko donošenja važnih odluka, često razvodnjenih političkim dogovaranjem. Zbog toga se sistem često posmatra kao "birokratski i politički vođen mehanizam za zadovoljavanje uskih interesa vladajućih političkih stranaka koje predstavljaju tri različite grupe naroda ili njihove elite i korisnike".<sup>102</sup>

Bosanskohercegovački entiteti danas se često bore da se dogovore oko važnih pitanja prilikom usvajanja državnog pravnog okvira. To je bio slučaj naprimjer s državnim Okvirnom energetsom strategijom<sup>103</sup> za koju su bile potrebne godine pregovora da bi se konačno usvojila 2018. Kako je energetske sektor u BiH posljednjih godina prošao kroz promjene, korist od razvoja konkurentskih tržišnih uslova je jedva vidljiva, iako se energetske tržište formalno smatra otvorenim od 2015. godine. Problem je, u većini slučajeva, što novi dobavljači ne sudjeluju aktivno, što pokazuje da su strategije neučinkovite. Nadalje, potrošači energije često ostaju neinformirani o zakonskim promjenama.<sup>104</sup> Kako to sažima domaći stručnjak<sup>105</sup>, sve ove okolnosti u BiH danas ranjive potrošače energije čine još ranjivijim, ostavljajući ih nepriznatim od strane institucija. Većina konzultiranih stručnjaka ukazuje na zaključak da su politike i strategije na državnom nivou uglavnom nominalne, bez stvarne izvršne moći. Umjesto toga, nadležnost je delegirana na lokalnu razinu u svim entitetima i svaki proces donošenja odluka često se svodi na dugotrajno političko previranje, što rezultira konačnim odlukama s malim utjecajem na ljude koji su energetske siromašni. Upoređujući energetske politike i beneficije koje se daju socijalno ugroženim grupama ljudi u odnosu na energiju, postoji nekoliko različitih subvencija dostupnih u različitim regijama BiH. Republika Srpska daje bonusne periode u kojima se ne plaćaju računi za struju. Kanton Sarajevo osigurao je subvencije za grijanje tokom zime za ugrožene kategorije, usmjerene na one koji koriste plin kao gorivo. U pogledu mogućnosti uključivanja građana, FBiH promovira veći stupanj decentralizacije energetske politike i prisutnost više obnovljivih izvora energije. Republiku Srpsku hvale zbog uvođenja stambene energije, odnosno promicanja koncepta građanske energije. Nadalje, visok stepen decentralizacije ne znači automatski da bi se energetske siromaštvo lakše prepoznalo na lokalnoj razini, niti da entiteti rade za dobrobit svojih lokalnih zajednica. Usporedba entiteta BiH pokazuje da su postavili različite prioritete i da nisu u potpunosti u funkciji za svoje stanovništvo. To posebno vrijedi za dva entiteta FBiH i Republiku Srpsku, dok se Distrikt Brčko, kao najmanji, često percipira kao negdje između. Nažalost, ni u jednom od entiteta BiH ne postoji službeno usvojena definicija energetske siromaštva niti njegovi pokazatelji. Osim toga, do kraja istraživanja za ovaj rad, država ili njeni entiteti nisu prepoznali energetske siromašne kao istaknutu kategoriju ranjivih, odnosno socijalno ugroženih osoba.

101 Broto, Vanesa C. "Symbolic Violence and the Politics of Environmental Pollution Science: The Case of Coal Ash Pollution in Bosnia and Herzegovina" [Simboličko nasilje i politika nauke o zagađenju okoliša: slučaj zagađenja ugljenim pepelom u Bosni i Hercegovini]. U: *Antipode* 45, br. 2. London: Bartlett Faculty of the Built Environment, 2012.

102 Falatar, Boriša. *Bosnia is at risk of becoming a failed state. Does the EU want that on its doorstep? [Bosni prijete opasnost da postane propala država. Želi li EU to na svom pragu?]*. *The Guardian*. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/nov/12/bosnia-crisis-eu-europe> (zadnji pristup 4. februar 2020.).

103 Vijeće ministara Bosne i Hercegovine. *Okvirna energetska strategija do 2035. godine*. Bosna i Hercegovina: Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, 2019.

104 Amar, anonimno. Lični intervju, 24. juli 2020. godine.

105 Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.



Ipak, posljednjih godina zemlja je zaslužna za provođenje velikog broja reformi u energetske sektoru kako bi bolje uskladila svoje zakonodavstvo s EU. Prema nedavnim izvještajima EU-a o napretku BiH i "Anketi o energetske siromaštvu u BiH" iz 2019. godine, zemlja koristi četiri puta više energije za pokrivanje istih energetske potreba u odnosu na prosjek EU-a, što je čini energetske vrlo neučinkovitom. Kao dio grupe zemalja Zapadnog Balkana<sup>106</sup>, BiH je prepoznata i potvrđena kao potencijalna buduća država članica Evropske unije. Uz sve svoje nedostatke, kako na unutrašnjoj tako i na vanjskoj razini, država ima jasan strateški cilj i izgled, barem nominalno, da postane dio EU-a. Tokom pregleda posljednjeg izvještaja Evropske komisije<sup>107</sup> o BiH su se mogle vidjeti moguće ovisnosti puteva od naslijeđa Jugoslavije, što je dovelo do sadašnjeg stanja njenog energetske sektora. Štaviše, članstvo u Evropskoj energetske zajednici 2006. godine značilo je da je BiH bila dužna usvojiti određene politike i strategije. Nakon godina međuentitetske pregovora, država je 2018. godine uspjela usvojiti svoju novu okvirnu energetske strategiju na državnom nivou, koja daje okvir za energetske politike do 2035. godine. Energetske zajednica ima za cilj stvoriti integrirano panevropske energetske tržište<sup>108</sup>, a BiH ima obavezu olakšati taj cilj. Ključni cilj Ugovora o Energetske zajednici je "proširiti pravila i načela unutrašnjeg energetske tržišta EU-a na ugovorne strane u jugoistočnoj Europi, crnomorske regiji i šire, na temelju pravno obavezujućeg okvira."<sup>109</sup> Potpisivanjem Ugovora o Energetske zajednici, ugovorne strane su se obavezale na provedbu ključnih energetske zakona EU-a, razvijanje odgovarajućeg regulatornog okvira i liberalizaciju svojih energetske tržišta u skladu s pravnom stečevinom Ugovora i u određenom vremenskom okviru. Budući da u BiH postoji ograničena moć centralne vlasti u korist entiteta, postoje poteškoće u provođenju potrebnih reformi. Nivoi vlasti niži od državnog nivoa često se prepiru oko važnih pitanja, a Visoki predstavnik ostaje, barem nominalno, kao jedina korektivna snaga koja može poništiti odluke.<sup>110</sup>

Još jedna važna tačka u odnosu na dva različita klastera politika, energetske i ekološku, je korištenje obnovljive izvora energije, njihova prisutnost u energetske kombinaciji zemlje i moguće subvencije. Trenutni ciljevi EU-a u pogledu obnovljive energije postavljeni su kako bi se omogućio održivi razvoj, demokratizacija i decentralizacija energetske sektora. Ulaganja u obnovljive izvore energije u BiH i potencijal koji zemlja ima velike su mogućnosti za daljnju demokratizaciju energetske sektora. U nastojanju da se smanji energetske siromaštvo, budućim ulaganjima u obnovljive izvore energije moglo bi se upravljati lokalno na entitetske i općinske razini.<sup>111</sup> BiH trenutno iskorištava svoje vode u srednjem i visokom obimu i kao neto izvoznik energije planira dalje ulagati u ovaj oblik proizvodnje energije. To pokazuje plan zemlje da naglasi korištenje hidroenergije kao najpovoljnijeg obnovljive izvora energije i važnog infrastrukturnog naslijeđa preostalog iz vremena Jugoslavije. Kako se izgradnja malih hidroelektrana ubrzava, hidroenergija gubi vrijednost održive obnovljive izvora energije. Zbog brze izgradnje novih malih hidroelektrana usred netaknute prirode, korištenje hidroenergije postaje štetno, koruptivno i uništava okoliš.<sup>112</sup>

106 Forum civilnog društva zemalja Zapadnog Balkana. *Informacijski i resursni centar o Berlinskom procesu*. Dostupno na: <https://berlinprocess.info/> (zadnji pristup 15. maja 2020. godine).

107 Evropska komisija. *Radni dokument osoblja Komisije: Analički izvještaj, Komunikacija Komisije Evropskom parlamentu i Vijeću, Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji*, 29. maja 2019. godine, SWD(2019) 222, dostupno na: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-bosnia-and-herzegovina-analytical-report.pdf>.

108 Energetske zajednica. *Implementacija, Bosna i Hercegovina*. Dostupno na: [https://energy-community.org/implementation/Bosnia\\_Herzegovina.html](https://energy-community.org/implementation/Bosnia_Herzegovina.html) (pristupljeno 25. augusta 2020.).

109 Ibid.

110 Fagan, Adam. "Building environmental governance in Bosnia-Herzegovina: Europeanisation and transnational assistance in the context of limited statehood" [Izgradnja upravljanja okolišem u Bosni i Hercegovini: evropeizacija i transnacionalna pomoć u kontekstu ograničene državnosti]. Pogl. 30 u: *Environment and Planning C: Government and Policy*. London: University of London, 2012.

111 Patricolo, Claudia. "Energija u Bosni: Čin balansiranja", 15. Marta 2019. *Emerging Europe* [Evropa u nastajanju]. Dostupno na: <https://emerging-europe.com/intelligence/bosnian-energy-a-balancing-act/> (zadnji pristup 2. februara 2020.).

112 Von der Brellie, Hans. "Hydro power to the people: the fight against Bosnia and Herzegovina's hydroelectric dams" [Hidroenergija ljudima: borba protiv bosanskohercegovačkih hidroelektričnih brana]. U: *Euronews*. Dostupno na: <https://www.euronews.com/2020/07/17/hydro-power-to-the-people-the-fight-against-bosnia-and-herzegovina-s-hydroelectric-bras>

Osim toga, BiH također koristi značajne rezerve uglja za svoje termoelektrane i za opskrbu toplana, što štetno utječe na kvalitet zraka, posebno u Sarajevu i Tuzli. S obzirom na ubranu eksploataciju hidroelektrane, izgradnja novih brana šteti velikim količinama prirodnih krajolika i ekosistema, upozoravaju građanski aktivisti.<sup>113</sup> U ovoj stvarnosti, glasovi ljudi koji žive u energetske siromaštvu ne uzimaju se mnogo u obzir<sup>114</sup>, za njih bi bilo važnije imati na raspolaganju bilo koju vrstu energije i grijanja, a ne da se aktivno brinu o štetnim odlukama u smislu upravljanja energetske resursima zemlje. Ovaj stav bi se lako ublažio ako bi energetska politika zemlje uzela u obzir njihov glas, čime bi se osigurala određena proceduralna pravednost. Ako se energetske politike ne izmijene na odgovarajući način kako bi se zadovoljile potrebe energetske siromašnih, zemlja bi potencijalno mogla imati više problema s kojima se mora baviti u budućnosti. Suočavajući se s ovom stvarnošću, za BiH ostaje izazov da krene naprijed s pozitivnim promjenama u svojoj energetskej i ekološkoj politici. ■■■

113 Lindberg, Marie B. "Policies, actors and sustainability transition pathways: A study of the EU's energy policy mix." [Politike, akteri i putevi tranzicije održivosti: Studija kombinacija energetske politike Eu-a]. U: *Policy mixes for sustainability transitions: New approaches and insights through bridging innovation and policy studies* 48, no. 10 [Kombinacije politika za tranzicije održivosti: Novi pristupi i uvidi kroz premošćivanje inovacija i studija politika 48, br. 10]. (2019.) <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.09.003> (zadnji pristup 3. februara 2020.)

114 Ibraković, Majda. Lični intervju. 21. septembar 2020. godine.

### 3. Energetsko siromaštvo u Bosni i Hercegovini

Procijenjeni broj energetski siromašnih osoba u porastu je u cijelom svijetu i u regiji, uključujući i Bosnu i Hercegovinu. "Anketa o dohotku i životnim uslovima"<sup>115</sup> EU-a koju su analizirali istraživači koji rade na ovoj problematici, od 2012. nadalje, pokazuje da najmanje 10% stanovništva EU-a živi u energetskom siromaštvu, a brojke i dalje imaju trend rasta jer u određenim dijelovima cijene energije rastu dok životni standard ostaje isti. Na temelju podataka iz Popisa stanovništva i državnih anketa iz zemalja širom kontinenta izvan EU-a, slične brojke prijavljuju se za regiju, uključujući BiH. Na nivou EU-a, Opservatorij EU-a za energetsko siromaštvo<sup>116</sup> i istraživački projekti poput projekta ENGAGER<sup>117</sup> ulažu napore da proguraju službenu definiciju energetskog siromaštva. Ona bi trebala biti uvrštena u zakonske okvire na državnom nivou i nivou Evropske unije, uz dodatne političke napore koji se zalažu za bolje procjenu i smanjenje problema energetskog siromaštva.

Danas se u BiH broj stanovništva koji se suočava s energetskim siromaštvom procjenjuje na između 30% i 40% na državnom nivou; međutim, brojke su daleko od preciznosti zbog nedostatka priznanja i mehanizma za mjerenje i rješavanje energetskog siromaštva i ranjivih potrošača energije. Brojke iz različitih statistika variraju između 20% do 40% za različite regije zemlje. Ovi postoci rezultat su usporedbe provedene između istraživačke studije o energetskom siromaštvu koju je proveo Centar za ekologiju i energiju zajedno s Fondacijom Heinrich Böll 2017. godine<sup>118</sup>, te još jednu koju su proveli profesori<sup>119</sup> s Univerziteta u Tuzli 2020. godine.<sup>120</sup> Nedostatak demokratizacije energetskog sektora, neučinkovito korištenje energije i nedostatak pristupačne energije doprinose rastu trendova energetskog siromaštva<sup>121</sup>, što utječe na ugrožene osobe i njihova prava na zdravlje i dobrobit te izaziva društvenu nepravdu. Međutim, zemlja tek treba da prepozna i sistematično se pozabavi problemima koje energetski siromašni ljudi imaju u zemlji. Još jedan izazov u pogledu iznošenja preciznih brojki je da je stanje teško mjerljivo, zbog dinamičke prirode energetskog siromaštva, ali i zbog prisutnosti sive ekonomije, kako ističu domaći energetski stručnjaci.<sup>122</sup> Mnoge od ranjivih kategorija ljudi koji imaju koristi od nekog oblika socijalne državne potpore obično ne bi mogli osigurati grijanje niti pokriti svoje mjesečne račune, ako pogledamo samo njihova mje-

115 Evropska unija. Eurostat. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/european-union-statistics-on-income-and-living-conditions> (zadnji pristup 23. Septembra 2020.)

116 Opservatorij EU-a za energetsko siromaštvo. *Indikatori & podaci*. Dostupno na: <https://www.energy-poverty.eu/indicators-data> (zadnji pristup 2. jula 2020. godine).

117 ENGAGER – Energy Poverty Action. *Aims and Objectives*. Dostupno na: <http://www.engager-energy.net/aims-and-objectives/> (zadnji pristup 24. augusta 2020.)

118 Agić, Sejfudin et al. *Energetsko siromaštvo u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Centar za ekologiju i energiju & Fondacija Heinrich Böll, 2017.

119 Hivziefendić, Jasna. Lični intervju, 29. septembar 2020. godine.

120 Tešanović, Majda. Lični intervju, 5. oktobar 2020. godine.

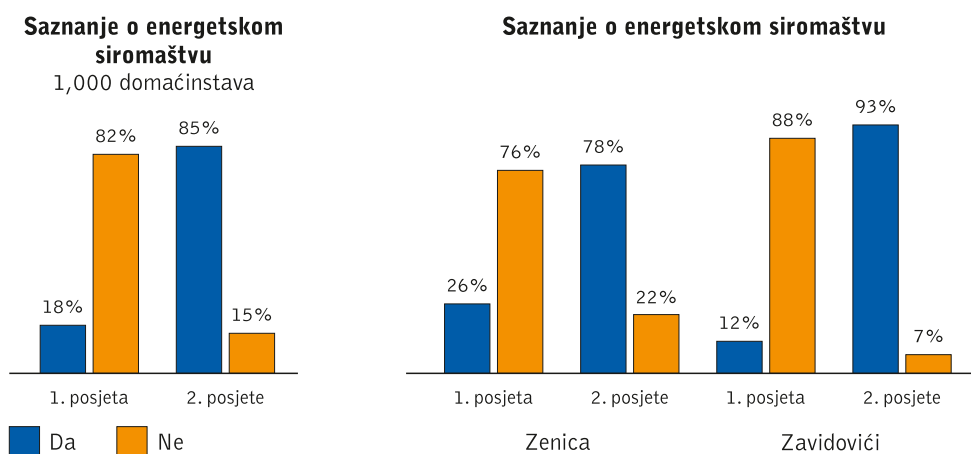
121 Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.

122 Suljić, Vedad. Lični intervju, 23. septembar 2020. godine.



sečna primanja, te tako nominalno spadaju u kategoriju energetski siromašnih osoba.<sup>123</sup> Ipak, nepoznati postotak ove populacije je aktivan u svojoj ekonomiji i sposoban je za osiguravanje grijanja, ponajviše drva za ogrjev ili goruće materijale koji su neadekvatni, a moguće i štetni za okoliš.<sup>124</sup> U razgovoru s Ibrakovićem dodatno je istaknuta važnost upravljanja energijom i energetske politike<sup>125</sup> iz Centra za životnu sredinu<sup>126</sup> u Banjoj Luci, kada se razgovaralo o rješenjima grijanja u zemlji. Naprimjer, korištenje uglja za proizvodnju električne energije, te uglja i ogrjevnog drva za grijanje tokom zime često se izdvaja kao faktor koji doprinosi zagađenju.<sup>127</sup> Smatraju se nepoželjnim načinom osiguravanja pristupačnog grijanja, a cijena se plaća nanošenjem štete okolišu. Umjesto poboljšanja općeg stanja ugroženih potrošača energije, korištenje drva za ogrjev potencijalno uzrokuje veću štetu dobrobiti stanovništva. U bilo kojem od ovih kratkoročnih rješenja, aspekti energetske pravde ostaju odsutni.

Prema mišljenju stručnjaka<sup>128</sup> subvencije za grijanje i mjesečne račune u praksi pokrivaju mali broj ljudi. Opet, jedan od razloga zašto ove subvencije nisu u potpunosti uspješne je pretpostavka da se određeni broj ljudi koji su energetski siromašni upuštaju u sivu ekonomiju kako bi pokrili svoje račune za energiju. Iz istraživačke studije u Zeničko-dobojskom kantonu 2018. godine, uz naknadna istraživanja Centra za ekologiju i energetiku<sup>129</sup>, objavljeno je da ljudi koji nisu u mogućnosti osigurati grijanje i struju, među ostalim, doživljavaju finansijski kolaps, nemogućnost održavanja društvenog života, zdravstvene probleme i pogoršanu higijenu. Studija je napravljena na temelju terenskih posjeta oko 1000 domaćinstava i ličnih razgovora s ljudima koji spadaju u ranjive grupe koje žive u energetskom siromaštvu. Prema ovom istraživanju, samo 18% domaćinstava u BiH znalo je šta je energetsko siromaštvo i kako ono utječe na njihove živote i ostvarivanje osnovnih ljudskih prava.



Izvor: Centar za ekologiju i energetiku; prvi dio lijevo je usporedba svijesti o energetskom siromaštvu, tokom 1. i 2. posjete. Drugi dio desno je usporedba domaćinstava u Zenici i Zavidovićima gdje je istraživanje provedeno.<sup>130</sup>

123 Ibid.

124 Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.

125 Ibraković, Majda. Lični intervju, 21. septembar 2020. godine.

126 Centar za životnu sredinu. *Energija i klimatske promjene*. Dostupno na: <https://czzs.org/?lang=en> (zadnji pristup 17. septembra 2020.).

127 Dolecek, Vlatko. "Renewable energy sources in Bosnia and Herzegovina: situation and perspectives" [Obnovljivi izvori energije u Bosni i Hercegovini: stanje i perspektive]. U: *Savremeni materijali* 4, br. 2. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti, 2013. doi:10.7251/COMEN1302152D.

128 Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.

129 Rizvić, Vanja i Džamila Agić. *Pregled situacije u pogledu energetskog siromaštva u Zeničko-dobojskom Kantonu*. Tuzla: Centar za ekologiju i energiju, 2018.

130 Ibid.

Još jedan čest problem je da svi ti ljudi nisu uvijek spremni tražiti pomoć ili govoriti o svojoj nemogućnosti plaćanja računa, uglavnom zbog društvene stigme. Dok ljudi kategorizirani kao siromašni unutar sistema spadaju u pretpostavljenu kategoriju ranjivih potrošača energije. Stoga mogu lakše pristupiti programima pomoći u usporedbi s "graničnom" kategorijom energetski siromašnih koja nije jasno izmjerena i identificirana. Na postojanje "jedva vidljive" ili "granične" kategorije energetski siromašnih uvelike utječu energetske reforme i način formiranja cijena. Često te grupe ljudi ne mogu brzo reagirati na poskupljenje toplinske ili električne energije. Ove okolnosti čine pitanje energetskog siromaštva sve važnijim, a sistem nije u potpunosti svjestan stvarne veličine problema. Zbog straha od stigmatizacije, energetski siromašni ljudi ne razgovaraju mnogo o svom stanju, o nemogućnosti da osiguraju grijanje ili redovno podmiruju račune. Te su pretpostavke potkrijepljene intervjuima sa stručnjacima, starijim penzionerima<sup>131</sup> i samohranim roditeljima<sup>132</sup>.

Važno je istaknuti da liberalizacija energetskog tržišta utječe i na ranjive potrošače energije. Energetske politike i pravni okvir definiraju kvalitet procesa liberalizacije državnog energetskog tržišta. Presuda glasi da je teško govoriti o bilo kakvom utjecaju na ranjive potrošače energije ako još nisu prepoznati na nivou države. Ako se uzme opća kategorija socijalno ugroženih ljudi, uz pretpostavku da su siromašni prihodi i energetski siromašni, onda se liberalizacija tržišta smatra štetnijom za njihova prava. Iako cijene nisu drastično povećane posljednjih godina u BiH, indirektni trošak koji se plaća je zagađenje i njegov utjecaj na zdravlje i dobrobit, što narušava ekološki aspekt energetske trileme i prava na zdravu okolinu.

Dodatno, energetska strategija BiH ne razmatra potpuno napuštanje ugljena<sup>133</sup>, za razliku od nacionalne energetske strategije usvojene u Sjevernoj Makedoniji, koja se hvali radi postavljanja ambicioznih zelenih scenarija i uključivanje građana u proces tranzicije na zelenu energiju. Nacionalna strategija BiH, s druge strane, često se kritizira da je donesena samo da bi bila usvojena, s malo prostora za uključivanje ugroženih potrošača energije. Razgovarajući o energetske strategiji BiH u kontekstu liberalizacije energetskog tržišta, konzultirani stručnjaci dali su suprotne stavove. Jedan stručnjak<sup>134</sup> je potvrdio da liberalizacija daje prostor domaćinstvima da izaberu svog opskrbljivača energijom. Međutim, pravni stručnjak<sup>135</sup> utvrdio je da iako je to tehnički moguće, stvarnost je drugačija zbog kompliciranih pravnih procedura i nemogućnosti dobavljača da dođu do različitih regija. Priključenost mreži još uvijek nije u velikoj mjeri razvijena i čini prelazak s jednog na drugog dobavljača u nekim regijama BiH izazovom. Dakle, zaključak je da za sada uglavnom velike kompanije imaju korist od liberalizacije energetskog tržišta, dok ugroženi potrošači i dalje žive na rubu energetskog siromaštva.<sup>136</sup>

### 3.1. Glasovi ranjivih potrošača energije

Ranjivost ljudi koji se trude podmiriti svoje mjesečne račune i osigurati odgovarajuće grijanje tokom zime uglavnom se prepoznaje kroz lične intervjue urađene tokom razdoblja istraživanja, s odabranim pojedincima koji se susreću s energetskim siromaštvom. Energetsko siromaštvo kao posljedica nedostatka energetske pravde u BiH, odnosno socijalne pravde u širem smislu, vidljivo je u njihovim izjavama. Tokom jula 2020. godine obavljena su tri intervjua s dvoje starijih penzionera i jednom samohranom majkom dvoje djece. Njihov strah od zime i osjećaj neizvjesnosti ne ostavljaju nikakvu sumnju da su im socijalna i ljudska prava ugrožena. U ovom poglavlju, neke od njihovih izjava su podijeljene u integralnom obliku uz njihovo odobrenje. Sljedeću je dala samohrana majka dvoje djece:

131 Fatima, anonimna. Lični intervju, 9. juli 2020. godine.

132 Maja, anonimna. Lični intervju, 16. juli 2020. godine.

133 Udruženje socijaldemokrata u Bosni i Hercegovini. *Analiza okvirne energetske strategije Bosne i Hercegovine do 2035. godine*. Sarajevo: 2020.

134 Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.

135 Amar, anonimno. Lični intervju, 24. juli 2020. godine.

136 Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.

Nakon razvoda od muža morala sam se preseliti u mali stan sa svoje dvoje djece. Nekad mi plati stotinjak maraka, nekad moram plakati na telefon i prijetiti mu da ću ići na sud ako ne plati. Ovdje radim u supermarketu i koliko mislite da se to plaća? Nedovoljno da platim sve što mi treba. Ponekad mi stari roditelji moraju slati novac da platim neke račune. Uvijek mi ostaju neki računi neplaćeni, šta drugo mogu. Tražila sam pomoć, ali su mi rekli da radim. Nisu pitali trebam li platiti kiriju, struju, internet, hranu za djecu, odjeću, nešto da im dam za školu, nešto malo novca, telefonske račune. Plačem na telefon kad mi mama kaže da će mi poslati novac, jer znam da će ona sada prati veš na ruke i kupovati namirnice na teku. Bivši muž vozi auto, nije ga briga, ima sad neku drugu curu da joj laže a ja se davim u računima za odgoj djece. Ko zna šta će biti sada nakon septembra, ko to zna? Vrijeme je korone, počinju škole, počinje padati kiša, moram razmišljati o toploj odjeći i da nema plijesni u kući. Zimi se uvijek razbolim. Prvo mlađi, pa stariji, pa se ja razbolim. A zimi, šta da radim, idem na posao, ponekad se tuširam hladnom vodom da ne budem prljava, ne mogu dopustiti da se djeca kupaju hladnom vodom. Šta je život, osim brige hoću li preživjeti sljedeći dan? Ili brige da neću imati struju ni toplu vodu. Zimi je sve jako skupo.<sup>137</sup>

Gledajući kako se energetsko siromaštvo opisuje i doživljava riječima onih koji žive u takvom stanju, to samo podcrtava ideju da tri aspekta energetske pravde, distributivna, proceduralna pravda i pravednost priznavanja, nisu previše prisutni u njihovom svakodnevnom životu u Bosni i Hercegovine. Pravdu o priznavanju treba istaknuti kao onu koja je manjkava u većem obimu. Čini se da, iako neke od ranjivih grupa ljudi doživljavaju energetsko siromaštvo, nisu svjesni važnosti priznavanja stanja u kojem žive:

Kome da kažem da ne mogu uvijek plaćati račune, svojim komšijama na ulici? Da, žalit ćemo se ovdje na ulici i piti kafu, svi to rade. A kad je vani hladno i dođe zima, obučem više odjeće i trudim se što više biti bez grijanja. Neću raspravljati o tome kako živim kod kuće. Pitat će me na šta trošim novac. Kao da ljudi ne znaju koliko je mala penzija, a koliko trebamo platiti za normalan život, plus lijekovi. Sad s ovom koronom, samo Bog da nas čuva... Jednom prošle godine sin mi je došao u posjetu i pitao me zašto je unutra hladno. Što da mu kažem, račun je skup? Neću, dat će mi novac koji bi trebao biti za moje unuče. Stara sam i blizu smrti, čemu se truditi. Samo mu kažem da volim kada je hladnije, a onda pronađem drugu dekicu, sve dok ni to više ne mogu.<sup>138</sup>

Osim problema s grijanjem, jedan od intervjuisanih je naveo da se bore s nedostatkom električne energije u svom domu. Iako su uspjeli pokriti račun za struju, nisu u mogućnosti finansijski ulagati u ponovno ožičenje svojih utikača, što često uzrokuje kvarove. Prema izvještaju ESPN-a<sup>139</sup>, u BiH je električna energija jedna od najskupljih energetskih usluga, a domaćinstva s niskim primanjima obično imaju stare kućanske

137 Maja, anonimna. Lični intervju, 16. juli 2020. godine.

138 Fatima, anonimna. Lični intervju, 9. juli 2020. godine.

139 Baptista, Isabel i Eric Marlier. "Access to essential services for people on low incomes in Europe" [Pristup osnovnim uslugama za osobe s niskim primanjima u Evropi]. *European Social Policy Network Report [Izveštaj Evropske mreže za socijalnu politiku]*. Brisel: Evropska komisija, 2020.

aparate koji stvaraju veći trošak za potrošnju električne energije. U izvještaju se također navodi da "dodatno, postoje procjene koje upućuju na to da u entitetu FBiH postoje 163 sela čije je stanovništvo preseljeno tokom rata, a koja su još uvijek bez opskrbe električnom energijom".<sup>140</sup>

Za adresiranje i raspravu o energetskom siromaštvu i pravima ranjivih potrošača energije na široj javnoj razini potrebno je istaknuti i poticati doprinos civilnog društva, nevladinih organizacija, fondacija i akademske zajednice. U nekim od intervjua za potrebe ovog istraživanja istaknuto je<sup>141</sup> da koliko god vlasti u zemlji zaostaju kada je riječ o prepoznavanju problema energetskog siromaštva u BiH, utoliko više nedržavni akteri pokušavaju istaknuti važnost rješavanja problema energetskog siromaštva. Nadalje, Bosni i Hercegovini se odaje priznanje zato što je uspjela uspostaviti potrebne institucije na državnom i entitetskom nivou za nadgledanje energetskih reformi u skladu s pravnom stečevinom EU i ciljevima,<sup>142</sup> čak i ako se još ne smatraju potpuno u funkciji opće populacije. Osim toga, regulatorna tijela postoje i na državnom i na entitetskom nivou, a određene entitetske odgovornosti za energetsku politiku i politiku energetske efikasnosti dodijeljene su entitetskim regulatorima tržišta električne energije, čime se ulažu naponi u jačanje koncepta upravljanja na više razina.

Međutim, mnoge međunarodne organizacije i građanski aktivisti i dalje su kritični prema sporom napretku, budući da zemlji još uvijek nedostaju resursi, politička volja i provedba politika i strategija za stvaranje značajnih promjena.<sup>143</sup> Smjerovi poboljšanja mogu se pronaći u tačkama koje su obznanili stručnjaci za dalje osnaživanje upravljanja na više nivoa, kroz jaču i bolju paralelnu međuentitetsku saradnju na ovim pitanjima, te jačanjem kapaciteta lokalne uprave, kao i uključivanjem građana. Centar za energetiku i ekologiju iz Tuzle zajedno sa Fondacijom Heinrich Böll jedni su od rijetkih nedržavnih aktera koji se zalažu za ovakva poboljšanja. Angažman građanskog obrazovanja prisutan je i u području energetskih politika i razumijevanja energetskih koncepata, što je pokazao rad REIC-a. Organizacija je neprofitni obrazovni centar koji se nalazi u Sarajevu, a njihov doprinos treba istaknuti kroz sudjelovanje u regionalnom projektu osposobljavanja "Ekološko obrazovanje za održivi razvoj" za Jadransko-jonski bazen.

Akademski rad na konceptima energetskog siromaštva i energetske pravde u BiH je relativno savremen ili gotovo nepostojeći, posebno u odnosu na socijalnu pravdu i prava. Primjer napora akademske zajednice u rješavanju problema energetskog siromaštva je angažman domaćih stručnjaka poput prof. dr. Hivziefendić<sup>144</sup> i prof. dr. Tešanović<sup>145</sup> sa Univerziteta u Tuzli. Tokom istraživanja za potrebe ovog rada istaknule su da je uključivanje akademske zajednice od vitalnog značaja u doprinosu prepoznavanju ranjivosti i prava energetske siromašne populacije, te doprinosu energetske pravdi. Ističu svoju uključenost u podizanje svijesti o pitanjima unutar akademske zajednice kroz kontinuirane rasprave i istraživački rad, te potiču bosanskohercegovačku akademsku zajednicu da se više uključi. Zaključno, rješavanje pitanja u vezi s energetskim politikama i energetskim siromaštvom trebao bi biti kontinuiran napor saradnje između svih relevantnih državnih i nevladinih aktera. ■■■

140 Ibid.

141 Hivziefendić, Jasna. Lični intervju, 29. septembar 2020. godine.

142 Vijeće ministara Bosne i Hercegovine. *Okvirna energetska strategija do 2035. godine*. Bosna i Hercegovina: Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, 2019.

143 Sekretarijat Energetske povelje. *In-Depth Review of Energy Efficiency Policies and Programmes: Bosnia and Herzegovina [Detaljni pregled politika i programa energetske efikasnosti: Bosna i Hercegovina]*. Belgija: Sekretarijat Energetske povelje, 2012.

144 Hivziefendić, Jasna. Lični intervju, 29. septembar 2020. godine.

145 Tešanović, Majda. Lični intervju, 5. oktobar 2020. godine.

# Zaključak

Živeći u doba u kojem pristup tehnologiji postaje iznimno važan za naš svakodnevni život, prisutan u većini dijelova svijeta, dok naša eksploatacija resursa šteti okolišu, rješavanje energetske pitanja postaje sve važnije. Niti jedan tehnološki napredak ne bi bio moguć bez odgovarajuće električne energije. Otkriće električne energije omogućilo je eksploziju tehnološkog napretka tokom 20. stoljeća. Novi napredak povećao je životni standard, a time i naše ljudske potrebe, donoseći nove probleme kojima se treba baviti, kao što su energetska siromaštvo i ranjivost ljudi koji se suočavaju s energetske siromaštvom ili nedostatkom pristupa domaćim energetske uslugama na odgovarajućoj razini. Studija slučaja BiH pokazuje da energetske politike i liberalizacija energetske tržišta utječu na ranjive kategorije stanovništva, te da je teško shvatiti dimenzije problema, poput energetske siromaštva, koje institucije ne prepoznaju sistemski.

Nedostatak sistemskog djelovanja mogao bi potencijalno donijeti posljedice u bliskoj budućnosti. Negativni učinci nemara u rješavanju energetske siromaštva neće samo štetiti zdravlju ljudi i zdravstvenom sistemu države, već mogu imati veliki utjecaj na privredu i BDP neke zemlje. Štaviše, prepoznavanje strateške važnosti rješavanja energetske siromaštva neophodno je kako bi se pomoglo ugroženom stanovništvu prije nego što se pretvori u lančani efekat prema općem siromaštvu sljedećih generacija. Neke od ideja o tome što bi se moglo učiniti idu u skladu s organiziranjem agresivnijih kampanja za razumijevanje i službeno priznavanje koncepta. Nadalje, organiziranje javne rasprave o problematici kako bi se stigma minimizirala, te bilo kakve aktivnosti s direktnim kontaktom s većim dijelom stanovništva sa ciljem osvještavanja problema i izvodivih dugoročnih i održivih rješenja.

Budući da je teško izmjeriti koncept koji nije prepoznat u zakonskom okviru zemlje, kao što je slučaj s BiH, postoji nekoliko prijedloga kako indirektno ciljati na ranjivost koja proizilazi iz energetske siromaštva. Dok se čeka da se postigne pravda priznavanja, definiranjem energetske siromaštva i usvajanjem odgovarajućih mjera za njegovo ublažavanje ili smanjenje, odgovarajući pristup energetske politikama bio bi od pomoći za indirektnu pomoć ranjivim potrošačima energije. Iz izvještaja o energetske politikama, podaci istraživanja, kao i iz doprinosa uključenih stručnjaka, javljaju se tri glavna stuba koja bi energetske politike i strategije trebale uključivati za pomoć energetske siromašnim ljudima. To su prihodi, energetska efikasnost i educiranje o korištenju energije. Pretpostavka je da će država s vremenom prirodno integrirati ova tri stuba prisutna u različitim energetske politikama u jedan zajednički okvir koji će se baviti energetske siromaštvom i ranjivim potrošačima energije, čime će na kraju osigurati pravdu priznavanja. Na temelju 3 razmatrana stuba, ove 3 vrste politika trebale bi biti usvojene i stalno odobravane, kako bi se indirektno adresiralo energetske siromaštvo do pojave službene definicije energetske siromaštva na nivou države:

- 1) Politike temeljene na dohotku: usvajanje politika koje uključuju socijalne tarife, novčane naknade, popuste itd. One ne bi bile direktno usmjerene na energetska siromaštvo, već na kategorije socijalno ugroženih osoba koje možda već imaju korist od drugih socijalnih programa, a mnogi od njih mogu biti i ljudi koji su energetska siromašni.
- 2) Programi i politike energetske efikasnosti: usvajanje politika koje ciljaju na standardizaciju stanova i stambenih jedinica, nudeći korist za poboljšanje energetske efikasnosti. Ovo je posebno korisno za energetska siromašna populaciju ako su većina opće populacije vlasnici kuća, što je uglavnom slučaj u BiH.
- 3) Programi i politike savjetovanja i obučavanja: usvajanje politika koje bi trebale imati za cilj educirati opću populaciju kako bolje trošiti i štedjeti energiju, kako upravljati životnim i radnim prostorom uz korištenje pametne tehnologije, čime se uštedi na mjesečnim računima.

Ove vrste politika, kada se prihvate unutar sistema, naširoko uključuju i uzimaju u obzir različite ranjive i socijalno ugrožene grupe ljudi. One bi donijele dobrobit većini ranjivih potrošača energije i uključivale bi glavne aspekte za indirektno rješavanje njihovih prava sve dok se na nivou države ne uspostavi službeno priznanje energetske siromaštva. Do trenutka finalizacije ovog istraživanja (oktobar 2020. godine), BiH još nije usvojila definiciju energetske siromaštva u svom zakonskom okviru, te bi ove preporuke bile korisne za bosanskohercegovačke kreatore politike. Zaključno, ove vrste politika pridonijele bi proceduralnim i distributivnim aspektima energetske pravde, a s vremenom se pretpostavlja da će uslijediti pravda priznavanja. ■■

# Bibliografija

## Članci

- Barbosa, R. et al. "European Energy Poverty: Agenda Co-Creation and Knowledge Innovation" [Evropsko energetska siromaštvo: agenda ko-kreacije i inovacije znanja]. *ENGAGER Energy Poverty Action*. Projekat ENGAGER: 2020. 1-4.
- Bouzarovski, Stefan et al. "Energy poverty policies in the EU: A critical perspective" [Politika energetske siromaštva u EU: kritička perspektiva]. *Energy Policy* 49 (2012): 76-82. doi:10.1016/j.enpol.2012.01.033.
- Bouzarovski, Stefan i Sashka Petrova. "A global perspective on domestic energy deprivation: Overcoming the energy poverty-fuel poverty binary" [Globalna perspektiva domaćeg energetske manjka: prevladavanje binarnog energetske siromaštva i siromaštva gorivom]. *Energy Research & Social Science* 10 (2015): 31-40. <http://dx.doi.org/10.1016/j.erss.2015.06.007> (zadnji pristup 29. juna 2020. godine).
- Broto, Vanesa C. "Symbolic Violence and the Politics of Environmental Pollution Science: The Case of Coal Ash Pollution in Bosnia and Herzegovina" [Simboličko nasilje i politika nauke o zagađenju okoliša: slučaj zagađenja ugljenim pepelom u Bosni i Hercegovini]. U *Antipode* 45, br. 2. London: Bartlett Faculty of the Built Environment, 2012.
- Burke, Michael J., i Jennie C. Stephens. "Energy democracy: Goals and policy instruments for sociotechnical transitions" [Energetska demokratija: ciljevi i instrumenti politike za sociotehničke tranzicije]. *Energy Research & Social Science* 33 (2017): 35-48. <http://dx.doi.org/10.1016/j.erss.2017.09.024> (zadnji pristup 29. juna 2020. godine).
- Dolecek, Vlatko. "Renewable energy sources in Bosnia and Herzegovina: situation and perspectives" [Obnovljivi izvori energije u Bosni i Hercegovini: stanje i perspektive]. *Savremeni materijali* 4, br. 2. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti, 2013. doi:10.7251/COMEN1302152D.
- Duhl, Leonard. "Healthy Cities and the Built Environment" [Zdravi gradovi i izgrađeno okruženje]. *Built Environment* 31, br. 4 (2005): 356-361. <https://doi.org/10.2148/benv.2005.31.4.356> (zadnji pristup 17. jula 2020. godine).
- Eko Akcija. "Zagađenje zraka i mala kućna ložišta, problem koji ima rješenje." Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, 2019.
- Gabbatt, Adam. "Kraljica je tražila pomoć za siromašne za grijanje palača." *The Guardian* (2010.). London: Guardian News & Media Limited, 2010. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/uk/2010/sep/24/queen-poverty-grant-buckingham-palace> (zadnji pristup 24. septembra 2020. godine).



- Heffron, Raphael J. i Darren McCauley. "The concept of energy justice across the disciplines" [Koncept energetske pravde u raznim disciplinama]. *Energy Policy* 105 (2017): 658-667. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2017.03.018>.
- Heffron, Raphael J. et al. "Resolving society's energy trilemma through the Energy Justice Metric" [Rješavanje energetske trileme društva kroz metriku energetske pravednosti]. *Energy Policy* 87 (2015): 168-176. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2015.08.033> (zadnji pristup 3. jula 2020. godine).
- Fondacija Heinrich Böll. *Posljedice lošeg(ne)upravljanja u BiH*. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll, 2018.
- Hess, David J. "Energy democracy and social movements: A multi-coalition perspective on the politics of sustainability transitions" [Energetska demokratija i društveni pokreti: višekoalijska perspektiva politike tranzicija održivosti]. *Energy Research & Social Science* 40 (2018): 177-189. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.01.003>.
- Hesselman, Marlies. "Energy Poverty and Household Access to Energy Services in International, Regional and National Law" [Energetsko siromaštvo i pristup domaćinstava energetske usluge u međunarodnom, regionalnom i nacionalnom pravu]. U: *Encyclopaedia of Energy Law and the Environment [Enciklopedija energetske prava i životne okoline]*, autori Martha Roggenkamp et al. Cheltenham: Edward Elgar 2020. godine (u pripremi).
- Ilić, Marija. "Energy infrastructure in Yugoslavia: the past and challenges ahead" [Energetska infrastruktura u Jugoslaviji: prošlost i izazovi pred nama]. *Energy planning, policy and economy* 34, br. 27 (2002): 723-737. <http://www.socphyschemserb.org/media/enry2001/papers/paper-101.pdf> (zadnji pristup 1. jula 2020. godine).
- Jenkins, Kirsten et al. "Energy Justice: A Conceptual Review" [Energetska pravda: konceptualni pregled]. *Energy Research & Social Science* 11 (2016): 174-182. DOI:10.1016/j.erss.2015.10.004 (zadnji pristup 26. augusta 2020. godine).
- Jenkins, Kirsten et al. "Humanizing sociotechnical transitions through energy justice: An ethical framework for global transformative change" [Humaniziranje sociotehničkih tranzicija putem energetske pravde: etički okvir za globalnu transformativnu promjenu]. *Energy Policy* 117 (2018): 66-74. <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2018.02.036> (zadnji pristup 3. jula 2020. godine).
- Jenkins, Kirsten E.H. et al. "Towards impactful energy justice research: Transforming the power of academic engagement" [Prema djelotvornom istraživanju energetske pravde: transformiranje snage akademskog angažmana]. *Energy Research & Social Science* 67 (2020). <https://doi.org/10.1016/j.erss.2020.101510> (zadnji pristup 25. septembra 2020. godine).
- Kukatash, Chandran i Philip Pettit. "Rawls: A theory of justice and its critics" [Rawls: Teorija pravde i njeni kritičari]. Research Collection School of Social Sciences, rad br. 2973 (1990). [https://ink.library.smu.edu.sg/soass\\_research/2973](https://ink.library.smu.edu.sg/soass_research/2973).
- Li, Kang et al. "Energy poor or fuel poor: What are the differences?" [Energetsko siromaštvo ili siromaštvo gorivom: koje su razlike?] *Energy Policy* 68 (2014): 476-481. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2013.11.012> (zadnji pristup 9. septembra 2020. godine).
- Lindberg, Marie B. "Policies, actors and sustainability transition pathways: A study of the EU's energy policy mix" [Politike, akteri i putevi tranzicije održivosti: studija kombinacija energetske politike EU-a]. *Policy mixes for sustainability transitions: New approaches and insights through bridging innovation and policy studies* 48, no. 10 [Kombinacije politika za tranzicije održivosti: Novi pristupi i uvidi kroz premošćivanje inovacija i studija politika 48, br. 10] (2019.). <https://doi.org/10.1016/j.respol.2018.09.003> (zadnji pristup 27. juna 2020. godine).



- Radivojević, Vladimir. "Environmental sustainability: implications and limitations in Western Balkan countries" [Održivost okoliša: implikacije i ograničenja u zemljama Zapadnog Balkana]. *Ekonomija održivog razvoja* 2, br. 1. Niš: Društvo ekonomista, 2018.
- Sovacool, Benjamin K, et al. "New frontiers and conceptual frameworks for energy justice" [Nove granice i konceptualni okviri za energetska pravdu]. *Energy Policy* 105 (2017): 677-691. <http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2017.03.005> (zadnji pristup 17. septembra 2020. godine).
- Sovacool, Benjamin K. "What are we doing here? Analyzing fifteen years of energy scholarship and proposing a social science research agenda" [Šta mi ovo radimo? Analiziranje petnaestogodišnje energetske stipendije i predlaganje agende istraživanja društvenih nauka]. *Energy Research & Social Science* (2014): 1-29. <http://dx.doi.org/10.1016/j.erss.2014.02.003>.
- Tully, Stephen R. "The Contribution of Human Rights to Universal Energy Access" [Doprinos ljudskih prava univerzalnom pristupu energiji]. *Northwestern University Journal of International Human Rights* 4, (2006): 518-548.
- Uvalić, Milica. "The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavia" [Uspon i pad tržišnog socijalizma u Jugoslaviji]. *Projekat Istraživačkog instituta Dijalog civilizacija*. Perugia: University of Perugia, 2018.
- Van Veelen, Bregje i Dan van der Horst. "What is energy democracy? Connecting social science energy research and political theory" [Šta je to energetska demokratija? Povezivanje društvenih istraživanja energetike i političke teorije]. *Energy Research & Social Science* 46 (2018): 19–28. <https://doi.org/10.1016/j.erss.2018.06.010> (zadnji pristup 14. jula 2020. godine).
- Walker, Gordon i Rosie Day. "Fuel poverty as injustice: Integrating distribution, recognition and procedure in the struggle for affordable warmth" [Siromaštvo gorivom kao nepravda: Integracija distribucije, prepoznavanja i procedure u borbi za cjenovno pristupačnu toplotu]. *Energy Policy* 49 (2012): 69-75. doi:10.1016/j.enpol.2012.01.044.
- Yaari, Menahem E. "Rawls, Edgeworth, Shapley, Nash: Theories of Distributive Justice Re-examined" [Rawls, Edgeworth, Shapley, Nash: preispitivanje teorije distributivne pravde] *Journal of Economic Theory* 24 (1981): 1-39. Jeruzalem: Hebrew University, 1981.

## Knjige

- Agić, Sejfudin et al. *Energetsko siromaštvo u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Centar za ekologiju i energiju & Fondacija Heinrich Böll, 2017.
- Bouzarovski, Stefan. *Energy Poverty (Dis)Assembling Europe's Infrastructural Divide* [Energetsko siromaštvo (ra)sastavlja evropske infrastrukturne podjele]. London: Palgrave Pivot, 2018.
- Bouzarovski, Stefan, et al. *The Governance of Energy Poverty in Southeastern Europe* [Upravljanje energetske siromaštvom u jugoistočnoj Evropi]. Brisel: IFRI, 2011.
- Boardman, Brenda. *Fixing Fuel Poverty: Challenges and Solutions* [Popravljanje siromaštva gorivom: Izazovi i rješenja]. London: Earthscan, 2010.
- Hesselman, Marlies. "Energy Poverty and Household Access to Energy Services in International, Regional and National Law" [Energetsko siromaštvo i pristup domaćinstava energetske uslugama u međunarodnom, regionalnom i nacionalnom pravu]. U: *Encyclopaedia of Energy Law and the Environment* [Enciklopedija energetske prava i životne okoline], autori Martha Roggenkamp et al. Cheltenham: Edward Elgar 2020. godine (u pripremi).
- Ignatieff, Michael. *Human Rights as Politics and Idolatry* [Ljudska prava kao politika i idolopoklonstvo]. Uredila Amy Gutmann. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001.

- Jennings, Jeremy. "Rousseau, Social Contract and the Modern Leviathan" [Rousseau, društveni ugovor i moderni Levijatan]. U: David Boucher i Paul Kell: *The Social Contract from Hobbes to Rawls* [Društveni ugovor od Hobbesa do Rawlsa]. London: Routledge, 1994.
- Leyden, W. Von. *Hobbes i Locke: The Politics of Freedom and Obligation* [Politika slobode i obaveza]. New York, NY: St. Martin's Press, 1982.
- Locke, John. *Treatise of civil government, and, A letter concerning toleration* [Rasprava o građanskoj vlasti i Pismo o toleranciji]. Uredio Charles L. Sherman. New York, NY: Appleton-Century & Company, 1937.
- Macdonald, Margaret. "Natural Rights" [Prirodna prava]. Pogl. 11 u *Proceedings of the Aristotelian Society* [Zborniku radova Aristotelovskog društva]. Oxford: Oxford University Press, 1946.
- Rawls, John. *A Theory of Justice* [Teorija pravde]. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971.
- Rizvić, Vanja i Džamila Agić. *Pregled situacije u pogledu energetske siromaštva u Zeničko-dobojskom Kantonu*. Tuzla: Centar za ekologiju i energiju, 2018.
- Spagnoli, Filip. *Making Human Rights Real* [Učiniti ljudska prava stvarnim]. New York, NY: Agora Publishing, 2007.
- Udruženje socijaldemokrata u Bosni i Hercegovini. *Analiza okvirne energetske strategije Bosne i Hercegovine do 2035. godine*. Sarajevo: 2020.
- Waldron, Jeremy. *Teorije prava*. Oxford: Oxford University Press, 1984.
- Williamson, Sheldon S. "Hybrid Electric and Fuel Cell Hybrid Electric Vehicles" [Hibridna električna vozila i hibridna električna vozila s gorivim ćelijama]. Pogl. 4 u *Energy Management Strategies for Electric and Plug-in Hybrid Electric Vehicles* [Strategije upravljanja energijom za električna i priključna hibridna električna vozila]. New York, NY: Springer Science, 2013.

## Dokumenti

- Baptista, Isabel i Eric Marlier. "Access to essential services for people on low incomes in Europe" [Pristup osnovnim uslugama za osobe s niskim primanjima u Evropi]. *Izveštaj Evropske mreže za socijalnu politiku*. Brisel: Evropska komisija, 2020.
- Vijeće ministara Bosne i Hercegovine. *Okvirna energetska strategija do 2035. godine*. Bosna i Hercegovina: Vijeće ministara Bosne i Hercegovine, 2019.
- Sekretarijat Energetske povelje. *In-Depth Review of Energy Efficiency Policies and Programmes: Bosnia and Herzegovina* [Detaljni pregled politika i programa energetske efikasnosti: Bosna i Hercegovina]. Belgija: Sekretarijat Energetske povelje, 2012.
- Evropska komisija. *Radni dokument osoblja Komisije: Analitički izvještaj, Komunikacija Komisije Europskom parlamentu i Vijeću, Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji*, 29. maja 2019., SWD(2019) 222, dostupno na: <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-bosnia-and-herzegovina-analytical-report.pdf>.
- Izvještaj o politici Evropske komisije. *Tackling Fuel Poverty in Europe, Recommendations Guide for Policy Makers* [Borba protiv siromaštva gorivom u Evropi. Vodič za preporuke za kreatora politike]. Brisel: EPPE, 2009. dostupno na: [https://www.finlombarda.it/c/document\\_library/get\\_file?p\\_l\\_id=1313844&folderId=1327936&name=DLFE-6278.pdf%20](https://www.finlombarda.it/c/document_library/get_file?p_l_id=1313844&folderId=1327936&name=DLFE-6278.pdf%20).
- Izvještaj o politici Evropske komisije. Pye, Steve, et al. *Energy poverty and vulnerable consumers in the energy sector across the EU: analysis of policies and measures* [Energetsko siromaštvo i ranjivi potrošači u energetskom sektoru diljem EU-a: analiza politika i mjera]. Belgija, Insight Energy Observatory, 2015. Dostupno na: [https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/INSIGHT\\_E\\_Energy%20Poverty%20-%20Main%20Report\\_FINAL.pdf](https://ec.europa.eu/energy/sites/ener/files/documents/INSIGHT_E_Energy%20Poverty%20-%20Main%20Report_FINAL.pdf).

- Opća deklaracija o ljudskim pravima (10. decembra 1948.), U.N.G.A. Rez. 217 A (III) (1948).

## Intervjui

- Amar, anonimno. Lični intervju, 24. juli 2020. godine.
- Fatima, anonimna. Lični intervju, 9. juli 2020. godine.
- Guyet, Rachel. Lični intervju, 24. septembar 2020. godine.
- Hivziefendić, Jasna. Lični intervju, 29. septembar 2020. godine.
- Ibraković, Majda. Lični intervju, 21. septembar 2020. godine.
- Jana, anonimna. Lični intervju, 17. august 2020. godine.
- Maja, anonimna. Lični intervju, 16. juli 2020. godine.
- Semir, anonimna. Lični intervju, 16. juli 2020. godine.
- Suljić, Vedad. Lični intervju, 23. septembar 2020. godine.
- Tešanović, Majda. Lični intervju, 5. oktobar 2020. godine.

## Web-stranice

- Bankwatch Network. *The energy sector in Bosnia and Herzegovina [Energetski sektor u Bosni i Hercegovini]*. "CEE Bankwatch Network." Dostupno na: <https://bankwatch.org/beyond-coal/the-energy-sector-in-bosnia-and-herzegovina> (zadnji pristup 26. juna 2020. godine).
- Centar za ekologiju i energiju. *Energija*. Dostupno na: <http://ekologija.ba/publikacije/energija/> (zadnji pristup 26. juna 2020. godine).
- Centar za životnu sredinu. *Energija i klimatske promjene*. Dostupno na: <https://czzs.org/?lang=en> (zadnji pristup 17. septembra 2020. godine).
- Centar za istraživanje okoliša i održivosti. *ENGAGER – Energy Poverty Action*. Dostupno na: <https://www.cense.fct.unl.pt/projects/engager-energy-poverty-action> (zadnji pristup 23. augusta 2020. godine).
- Forum civilnog društva zemalja Zapadnog Balkana. *Informacijski i resursni centar o Berlinskom procesu*. Dostupno na: <https://berlinprocess.info/> (zadnji pristup 15. maja 2020. godine).
- ENGAGER – Energy Poverty Action. *Aims and Objectives*. Dostupno na: <http://www.engager-energy.net/aims-and-objectives/> (zadnji pristup 24. augusta 2020. godine).
- Energetska zajednica. *Implementacija, Bosna i Hercegovina*. Dostupno na: [https://energy-community.org/implementation/Bosnia\\_Herzegovina.html](https://energy-community.org/implementation/Bosnia_Herzegovina.html) (zadnji pristup 25. augusta 2020. godine).
- Opservatorij EU-a za energetska siromaštvo. *Indikatori & podaci*. Dostupno na: <https://www.energypoverty.eu/indicators-data> (zadnji pristup 2. jula 2020. godine).
- Opservatorij EU-a za energetska siromaštvo. *The Consortium*. Dostupno na: <https://www.energypoverty.eu/about/consortium> (zadnji pristup 2. jula 2020. godine).
- Evropska unija. *Paket Čista energija za sve Evropljane*. Dostupno na: [https://ec.europa.eu/energy/topics/energy-strategy/clean-energy-all-europeans\\_en](https://ec.europa.eu/energy/topics/energy-strategy/clean-energy-all-europeans_en) (zadnji pristup 19. juna 2020. godine).
- Evropska unija. *Eurostat*. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/microdata/european-union-statistics-on-income-and-living-conditions> (zadnji pristup 23. septembra 2020. godine).
- Evropska unija. *Pokretanje Opservatorija EU-a za energetska siromaštvo (EPOV)*. Dostupno na: [https://europa.eu/newsroom/events/launch-eu-energy-poverty-observatory-epov\\_en](https://europa.eu/newsroom/events/launch-eu-energy-poverty-observatory-epov_en) (zadnji pristup 19. juna 2020. godine).

- Falatar, Boriša. *Bosnia is at risk of becoming a failed state. Does the EU want that on its doorstep?* [Bosni prijetei opasnost da postane propala država. Želi li EU to na svom pragu?] "The Guardian." Dostupno na: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/nov/12/bosnia-crisis-eu-europe> (zadnji pristup 30. februar 2020. godine).
- Fondacija Heinrich Böll, 2019. *Stranica izbornika*. Dostupno na: <https://ba.boell.org/en>
- Insight\_E Opservatorij. *Publikacije*. [http://www.insightenergy.org/static\\_pages/publications](http://www.insightenergy.org/static_pages/publications) (zadnji pristup 25. juna 2020. godine).
- Patricolo, Claudia. *Bosnian energy: A balancing act* [Energija u Bosni: Čin balansiranja], 15. marta 2019. "Emerging Europe" [Evropa u nastajanju]. Dostupno na: <https://emerging-europe.com/intelligence/bosnian-energy-a-balancing-act/> (zadnji pristup 30. maja 2020. godine).
- Stanford University. [Stanford Encyclopedia of Philosophy] *Stanfordska enciklopedija filozofije*. "Original Position." Dostupno na: <https://plato.stanford.edu/entries/original-position/#:~:text=Rawls%20contends%20that%20the%20most,of%20conceptions%20of%20the%20good> (zadnji pristup 3. maja 2020. godine).
- Von der Brelie, Hans. "Hydro power to the people: the fight against Bosnia and Herzegovina's hydroelectric dams" [Hidroenergija ljudima: borba protiv bosanskohercegovačkih hidroelektričnih brana]. U: *Euronews*. Dostupno na: <https://www.euronews.com/2020/07/17/hydro-power-to-the-people-the-fight-against-bosnia-and-herzegovina-s-hydroelectric-bras>.







